

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СРІСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

V

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 5 (207), Мау, 1965, Vol. XII (XVIII)

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORTH 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 5 (207)

ТРАВЕНЬ, 1965

Річник XVIII (XII)

З М І С Т V-ої К Н И Ж К И

<i>Богдан Бора</i> : АВАНГАРД, НАКЛИКАННЯ (поезії)	483
<i>Левко Ромен</i> : СИМОН ПЕТЛЮРА (поезія)	484
<i>Зіновій Карбович</i> : ЗАГАЛЬНІ СТВЕРДЖЕННЯ І ОЦІНКА (Коментар до міжнародних подій)	485
<i>Проф. д-р Вадим Щербаківський</i> : ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (продсвження, 5)	491
<i>Проф. Михайло Б. Ждан</i> : ДРУГИЙ НАПАД ТАТАРІВ НА УКРАЇНУ (1238-1241)	501
<i>Проф. Микола Величківський</i> : СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У 1941-1944 РОКАХ (продовження, 5)	517
<i>Ол. Ингулець</i> : ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ	524
<i>Проф. Сергій Жук</i> : МІЙ МИСТЕЦЬКИЙ ШЛЯХ	537
<i>Федір Балицький</i> : БАЙРАК	541

П о е з і ї :

Андрій Легіт: НАД МОГИЛОЮ; ЙОГО ЗАКУТИМ ПРИВЕЛИ...; ЩЕ ПРИЙДУТЬ СПОДІВАНІ РАНКИ... — 545. * *Лариса Мурович*: ВОЯК, ШИФР — 546. * *Ганна Черінь*: ЄДНАННЯ — 547. * *М. Верес*: ВОЗИ КВІТНУТЬ — 547. * *Павло Савчук*: СОНЕТ — 548.

<i>Софія Наумович</i> : СФІНКС, оповідання (закінчення, 2)	549
<i>Д-р О. Воропай</i> : ПРОЦЕСИ ВИДОТВОРЕННЯ У КОНЦЕПЦІЇ Т. Д. ЛИСЕНКА	569

К р и т и ч н і в і д г у к и :

<i>Д-р Д. Куликовський</i> : СОЦІОЛОГІЧНА СТУДІЯ НА ОСНОВІ ОДНІЄЇ ПОВІСТІ (закінчення, 6)	583
<i>Софія Наумович</i> : ЗВ'ЯЗОК МІЖ КЛАСИЦИЗМОМ І МОДЕРНІЗМОМ У МОДЕРНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ (Очима чужинця)	592
<i>Д.</i> : З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка)	596
— ПОЖЕРТВІ НА ПРЕСФОНД «ВИЗ. ШЛЯХУ» (внут. обкладинка)	

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

Богдан БОРА

Авангард

Лише кістки від Лени до Печори.
Коли б згорнути — виріс би Кавказ.
А всі ви коні запрягали в шори
І здоганяли молодість не раз.

Даремно. Щастя не було в нещасті.
Зірвала чудь калинові мости,
В Чумацькім возі поломала снасті,
Жбурнувши в синій безкрай висоти.

Та вороних над широм Чорноморя
Перехопила одчайдушна ратъ,
Бо ваша кров, бо кожна крапля горя
Живим безсмертям в нації горять.

Хоч тліють кості у полярнім сьйві,
З народом ваша месниця-душа.
Гарцює ратъ. Ви з нею. В першій лаві,
Немов Мойсея, постатъ Кальниша.

Гримить хода. Пісень співають барди.
За горло давить кровопивців лютъ,
Бо знають: вас у буїм авангарді
Печора й кулі вдруге не уб'ють.

1964

Накликання

Нехай гримить проклін народу громом,
Хай піг зіллеться у одну крутіж,
Хай котитья зі серця мука ломом,
Народу гнів хай блисне, наче ніж.

Проллята кров хай зашумить, як повінь,
Мов каравели, хай пливуть хрести,
Народу біль нехай заступить овид,
Як туча, як гроза, як хмара мсти.

Хай блискавка — огонь любови мучнів
 На дикім камені ворожих серць
 Зітре на порох зради вірних учнів,
 Щоб без прокази жив народ-борець.

Хай ярма враз, пропочені й огидні,
 В горнилі віри стопляться, як віск,
 Нехай тюрма, неволя, горе, злидні
 Скують рабів в одну когорту військ.

Хай почуття ненависти до склепу
 Заклекотить, як буря, у крові.
 Нехай народ, очищений від лепу,
 Помолиться Творцеві — не Москві.

1964

Левко РОМЕН

Симон Петлюра

I

Ідуть рядами струнко вногу . . .
 Це — України вояки!
 І спів про Чайку, про Небогу
 Геть розлягається лункий . . .

Як лобо! — Чайці на підмогу
 Ідуть мужі і юнакі . . .
 А ворог зняв уже тривогу, —
 Це шкірять зуби хижаки . . .

І спогадав, як по країні
 Він мандрував ще юнаком . . .
 Ім зойки чулися чайні,

Вони ж схвильовано гуртом
 Клялися в пісні Україні
 На боротьбу іти зі злом!

II

І ось — Отаман він народній —
 За волю їх у бій веде,
 Веде на змаг святий сьогодні! . . .
 Навколо ж — слава вже гуде . . .

Ворожі сили — в гасла модні —
Маскують вишкір їх ідей,
І сили кличуть із безодні —
Інстинкти первісні людей,

Щоб у хаосі, каламуті
Могти втопити волю знов . . .
Раби ж бездушні, хоч розкуті,

Пролити здатні й братню кров . . .
Як вороги лютують, люті,
Хоч деклямують про любов!

III

Ті вороги — о, ні! — не згинуть
Самі, блаженно, «як роса» . . .
З народніх надр струмки вже плинуть;
Їх чисті хвилі — то краса! . .

Якби то нарід — до загину! —
Мечем історію писав,
Та в лицарів, що в бій ось ринуть,
Огонь любови не вгасав,

Тоді б народів ця в'язниця
Розпалась, зникла б, як мана,
Та усміхнеться ще Вдовиця,

Ще зійде воля нам ясна
По темній ночі, мов зірниця . . .
Війна — це ж буря очистна!

IV

Тож вірю, Матінко-Небого —
Найкращі ці Твої сини
Ще виборять Тобі дорогу,
Той шлях до волі осяйний!

Тоді подяку склавши Богу
(Той гарний звичай давнини),
Чудову матимеш Ти змогу
Зустріть як слід прихід весни!

Тоді в «народів вільних коли»
Сяйнеш, стряхнеш іржу кайдан,
Працюючи на власнім полі —

Без тих облудливих оман,
Що навівали час довгенький
Оті нам з гимну «воріженьки»!

Зіновій КАРБОВИЧ

ЗАГАЛЬНІ СТВЕРДЖЕННЯ І ОЦІНКА

(Коментар до міжнародних подій)

Українська проблема — революційна проблема світу. Вона не є ані льокальною, ані регіональною, ані лише східньо-європейською. Її значення — універсальне. Такою є вона з погляду ідейно-політичного, геополітичного, а також і людського революційного потенціалу в боротьбі за розвал московської імперії та новий лад, що базується на національній zasadі організації світу.

Геоідеологія Києва є не лише ідеологією того геополітичного комплексу, про який іде мова, а також і тих творчих національних, теїстичних сил світу, що респектують людину, як Богоподібне ество, що сперті на традиціоналізмі, соціяльній справедливості та афірмації життєвого ідеалізму і героїчних вартостей.

Тому в політичному аспекті відновлення Української Самостійної Соборної Держави є тотожне із знищенням московської імперії та всіма тими консеквенціями, що випливають із цього. Звідти і рефлекс майбутнього спадає на нашу сучасну дійсність і звідти саме виникають і всі труднощі боротьби світового розміру. Отже, наша справа є справою усього світу.

Київ проти Москви, а це значить Київ національний, християнський проти імперіялістичної, безбожницької Москви. Наша боротьба з Москвою перетворюється на світовий бій за Київ, за його вартості, ідеї, його образ життя націй і людей. А в авангарді цієї світової боротьби за розвал московської тюрми народів і знищення комунізму як ідеології та системи життя — є саме наш Київ.

Як колись мобілізуючим гаслом був висунений Організацією Українських Націоналістів пробойовий клич «Свобода народам, свобода людині!», так тепер набирає щораз більшого, універсального значення гасло: «Київ проти Москви!» Тризуб з хрестом — проти серпа і молота та всіляких символів московського загарбництва й рабства. Тому не випадково сьогодні в поневоленій Україні появляються на стінах домів мальовані тризуби, як і не випадково НТС намагається вкрати наш тризуб і проєктує Київ на центр майбутньої «федерації». З цього ж випливає і необхідність змагатися на міжнародних конференціях не лише за знищення комунізму і волю для т. зв. советських народів, а також і за концепцію розвалу російської імперії на національні самостійні, суверенні держави.

Саме таку концепцію висуває і обстоює Антибольшевицький Бльок Народів (АБН); вона виявляється в трьох аспектах: а) в координуванні дій національно-визвольних сил поневолених народів, щоб у відповідний час

привести до одностайного революційно-визвольного зриву на рідних землях; б) у спільному фронті представників поневолених народів у вільному світі, який ставить собі за мету розвалити московську імперію і знищити комунізм; в) у мобілізуванні другого фронту, себто всіх національних, антимосковських і антикомуністичних сил світу, як протиставлення силам т. зв. мирної коекзистенції, заспокоєння, замирення.

Сьогодні у вільному світі виразно зарисовується дві політичні концепції. Перша з них ставить на т. зв. коекзистенцію, на замирення, хоч насправді це «замирення» виявляється перманентною війною. Доказом цього є Конго, В'єтнам, Ляос, Куба та інші країни, що вже впали жертвою комуністичної агресії або опинилися в боротьбі з комуністичними агресивними силами. Друга концепція виявляється у зміцнюванні фронту вільних народів проти московської і комуністичної агресії і вона систематично наближається до нашої визвольної концепції.

Так званий культобмін між державами вільного світу і московсько-комуністичною імперією є наслідком першої концепції. Слід зазначити, що зговорення в справі культобміну між Вашингтоном і Москвою відбулося і на українському відтинку. А це значить, що Москва, розцінюючи значення і силу спільного фронту антимосковської і антикомуністичної еміграції у вільному світі, вирішила розбити цей фронт «реальністю» тези про т. зв. мирну коекзистенцію, яку західні, зокрема американські, паціфісти пояснюють як концепцію еволюційного демократизування московсько-більшевицької системи. Це, без сумніву, є мініатюрна Ялта на українському фронті, яка знайшла своїх захисників у т. зв. ЗП УГВР та в інших ідейно збанкрутованих або взагалі безідейних елементах. Наприклад, «аргументація» Голубничого в «Укр. Вістях» показує, що це не є лише сантиментальне наближення до Коротичів чи Майбород, а політична ставка на *іншу*, ніж досі, політику супроти московської імперії чи її колонії т. зв. УРСР.

Наслідком того є факт, що на відтинку безкомпромісової, хай лише декларативної позиції усіх українських політичних сил — маємо сьогодні пролом. Цей пролом був підготовлюваний на протязі довгих років, починаючи з книжки Галайчука «Нація поневолена, але державна», в якій атрибути державности уточнювалось не в завершенні легалітету УНР чи відновлення української державности в 1941 році, а в існуванні маріонеткової УРСР.

З погляду зовнішньо-політичного це удар для самостійницького табору, що послаблює силу аргументації самостійників про те, що західні держави не знають дійсності в ССРСР ані природи московського комунізму. Тепер виявляється, що емігранти, які добре знають дійсність в ССРСР, прийняли концепцію Раска-Ростова-Вілсона-де Голя, а також Шридера і Штрауса, і обстоюють її в еміграційних політичних колах. Висновок такий, що фронт капітулянтства іде й почерез еміграцію, як і почерез Тичин, Сосюр, Корнійчуків в Україні, а фронт безкомпромісової боротьби визначається не тільки силами ОУН та інших безкомпромісових самостійників у вільному світі, а також і на рідних землях у постатях і творчості Босславів чи хоч би Симоненків.

Особливу роллю в цьому процесі відіграє конфлікт Москви з Пекіном. З одного боку цей конфлікт, як і всілякі інші наступи на імперські позиції Москви, психологічно підносить революційний потенціал, але з другого боку він дезорієнтує антимосковські й антибольшевицькі сили, бо викликає неправдиві надії, що нашу визвольну боротьбу можуть підтримати й китайські комуністи, які ідейно й політично цілком нам чужі, а це приводить до чергової ншої орієнтації. Досвід з нацизмом повинен був навчити нас чогось. Не тільки націоналіст, а й кожний український самостійник не може припускати, що Мао Тсе-Тунг буде підтримувати якусь іншу «формулу» як УРСР, себо, як комуністичну «українську державу», яка за всяких умов мусить бути колонією чужої сили.

Кожному мусить бути ясно, що визвольний фронт поневолених Москвою народів, спрямований проти московськo-кoмуністичного імперіялізму, не може спілкувати з китайським комунізмом, метою якого є загарбництво й народовбивство. Всякий комунізм, хай і китайський, не кращий від гітлеризму-нацизму. Це дві, зовсім скремі речі: використовувати суперечності між ворожими силами, а чи спілкувати з котроюсь із них, орієнтуватися на неї, не взявши до уваги, що це наш ідейно-політичний потенціально-ний ворог.

Як не можуть бути нашими союзниками т. зв. антикомуністи російської орієнтації, захисники російської імперії, так не можуть бути і пекінські комуністи, хоч між ними і московськими комуністами існує напруження.

Український світ ідей не тільки протимосковський, він і протикомуністичний. Крім цього, наше спілкування з червоним Китаєм означало б наш розрив із тими силами вільного світу, які визнають національну ідею і обстоюють розвал московської імперії. Це сили атеїстичні, одночасно антиінтернаціоналістичні і саме вони є нашими союзниками в боротьбі проти обидвох тираній — московської і комуністичної.

Організований нами спільний фронт вільних і поневолених націй у боротьбі проти тираній — виправдався. Натомість помилки альянтів допомогли москалям здобути Берлін, а комунізмові — Китай.

Побіч розкладу, що відбувається у західному світі, бачимо щораз більший спротив цьому розкладові та активізацію національно-здорових сил. Навіть поразка Голдвотера показує, що за «непопулярні», але здорові ідеї нації, за безкомпромісову політику супроти Москви, голосувало 27 мільйонів американців, отже і в США вже починається моральне відродження. Наша ідейно-політична концепція знайшла масову підтримку в Скандинавії, здобула собі місце на міжнародних конференціях (останньо на конференції у Тайпею, в якій брали участь представники 53 націй), знаходить відгук серед молоді вільного світу.

В цілому світі перемагають національні ідеї, завдяки чому втрачають свою силу різні інтернаціональні мафії та їх концепції. Навіть теоретики федералізму змушені визнати, що технологічна основа термоядерної доби створює сприятливі передумови для перемоги «сепаратистів». Наші визвольні ідеї, наша концепція суверенітету націй і побудови нового ладу в цілому світі — мають свій резонанс всюди, а це є доказом, що ми не

ізсльований гурток могоканів, а бойові представники нової течії у світовій політиці, руху оновлення у зміслі національної, теїстичної, традиціоналістичної, ідеалістичної, антиінтернаціоналістичної концепції. Формування нового ідейно-політичного фронту нації і націй, зростання його впливу на світову політику — сьогодні стають вже дійсністю.

Критикуючи політику т. зв. коекзистенції і культобміну, що позначилася вже і в рядах нашої еміграції, мусимо пам'ятати, що самим розглядом негативних явищ ще не змобілізуємо своїх сил і не зміцнимо своїх позицій, якщо одночасно не покажемо розвитку іншої, позитивної течії у світовій дійсності, в якій ми відіграємо відповідну роллю. Це мусить мати на увазі наша українська самостійницька преса, особливо націоналістична. Фальшиві й такі твердження, мовляв, цілий світ опинився на шляху т. зв. мирної коекзистенції. Об'єднані Нації, що побудовані на засадах «мирного співжиття», сьогодні банкрутують. Наша концепція об'єднання антибольшевицьких суверенних націй саме дає нову розв'язку політичних проблем світу. Антибольшевицькі сили у вільному світі, об'єднані з силами національно-визвольними, революційними, що діють на теренах московсько-большевицької імперії і її сателітів, зскрема в Україні, є запорукою перемоги над московською і взагалі комуністичною тиранією.

На окремий розгляд заслуговує концепція де Голя. З одного боку в його концепції бачимо афірмацію суверенітету нації, що згідне з нашою концепцією, а з другого боку бачимо фактичну підтримку коекзистенціальної політики Раска-Ростова. Його політика визнання комуністичного Китаю, наближення до Москви та її сателітів нічим не різниться від пануючої коекзистенціальної політики. Неясна і його концепція «Європи по Урал», яка має, мабуть, за мету включити до цієї «Європи» і СРСР, щоб таким способом створити рівновагу між світовими потугами — Європою, США і Китаєм. На думку де Голя, визнання червоного Китаю має сприяти послабленню комуністичної єдності та еволюції комунізму до демократії, зокрема в комплексі московської імперії, до якого належать і її сателіти.

Теперішня німецька політика (особливо після відходу Аденауера), що орієнтується на США, послаблює де-голівську концепцію «об'єднаної Європи», тому де Голь, для зміцнення своїх позицій і пресії на США, наближається до Москви. З другого боку, це послаблює спротив де Голя щодо участі Великої Британії у Спільному ринку. Протиставність концепції де Голя концепції Г'юма чи Вілсона має лише оптичний характер, бо насправді політика Великобританії щодо об'єднання Європи, а також супроти СРСР і його сателітів, навіть і червоного Китаю, майже нічим не різниться від політики Франції. Національний принцип об'єднання Європи — це первісний британський плян. Етапне послаблення єдності комуністичного табору з допомогою Пекіну та московських сателітів — це старі англійські формули. Різниця лише в акцентуванні пози, що інколи закриває суть.

Хоч у нових політичних концепціях, в тому і в концепції де Голя, є багато неясностей, суперечностей і помилкових тверджень, проте вже можна твердити, що почався великий злам у вільному світі в нашу користь. Цей

факт зміцнює наші сили й бажання розгорнути нашу акцію і поживлявати далі нашу участь у різних міжнародних, зокрема протимосковських і протикомуністичних конференціях. Наша постійна активність на міжнародному форумі виправдує себе. Вже сьогодні на сторінках ще вчора неприхильної нам чужоземної преси передаються наші думки, як дорогоцінці для іншої, успішної політики вільного світу. Здорова громадська opinia стає на нашому боці.

Основним нашим завданням є підтримувати рух відродження світу, а де можливо — ставати в його авангарді, допомагати новим силам перейти до наступу. Передумовою політичної чи мілітарно-політичної офензиви вільного світу є насамперед ідеологічне відродження, себто ідеологічна офензива, яка приходить після морального відродження. Хоч усі ці елементи можуть творитися одночасно, проте основою, на якій вони зроджуються і розвиваються, є духовна революція. Зміну пануючої еліти не можна розуміти механічно, мовляв, одні відійдуть, а інші прийдуть, бо йдеться насамперед про відповідну атмосферу, в якій зможуть виростати нові сили, що одночасно будуть тиснути й на ту еліту, що при владі. Наприклад, сьогодні президент США Джонсон застосовує у В'єтнамі цю саму політику, яку пропонував Голдвотер, хоч — цюправда — без перспективної проєкції останнього. Причина — народний гнів, зневажена честь нації, зростаюче невдоволення та недовіря до політичних нездар, що прикриваються плащиком демократії. Отже, це одночасно боротьба за нову еліту, за кращих представників і політиків нації.

В ударі двох течій у світовій політиці ми повинні бути авангардною силою нової, наростаючої сили. Це не означає, що нам треба зв'язуватися тільки з якоюсь одною партією тої чи іншої нації, бо захисники наших ідей є в різних партіях. Наприклад, у сучасній дійсності є більше наших прихильників у республіканській партії у США, ніж у демократичній, але вони є і в останній. Австралійська партія праці з сенатором Мекманусом на чолі інколи більш безкомпромісова, ніж ліберальна партія Менціса. Фронти йдуть не лише почерез нації, а й почерез партії, бо великий рух оновлення щойно оформлюється. Всюди бурхливим потоком розливаються у світлі нові ідеї, зроджуються нові сили.

Ці наші ствердження зовсім не заперечують ані не знецінюють наших зв'язків з тими силами, що тепер при владі, вони лише висувають дальшу перспективу та переплітаються з акцією дотеперішнього стилю і змісту. Наша дотеперішня політика, що пов'язувала Україну зі світовою проблематикою, робить Україну фактором окремої ваги. Тому й далі мусимо зберегти суверенність політики ОУН і АБН на зовнішньо-політичному форумі та діяти так, щоб не вплутатися в жодні коаліції чи консолідації із силами, що ідейно й політично нам чужі, потенціально ворожі. Нашими правдивими союзниками можуть бути тільки ті сили, що ідейно є на подібних до наших позиціях, безкомпромісові, комбативні, що відкидають будь-які компроміси з ворогами людства і Бога — як з московськими, так і взагалі комуністичними тиранами-народобивцями.

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 5)

Велика європоїдна раса. До 1900 року, себто до Денікера і Ріплея, населення Європи вважалось за велику мішанину, елементи якої було трудно аналізувати. Досліди і результати Денікера й Ріплея у загальних рисах майже однакові.

Денікер визначив такі головні раси: прибережну, іберо-інсулярну, західню (окцидентальну), адриятичну, нордійську і орієнтальну, а потім додав ще чотири раси секундарні — субнордійську, вислянську, північно-західню і субадриятичну.

Тепер майже всі антропологи погоджуються щодо трьох рас: нордійської, альпінської (інакше — окцидентальної в Денікера) і середземноморської (іберо-інсулярної), які були фундаментальними расами Ріплея. У питанні інших рас і субрас між антропологами існують розходження. Згадані раси розподіляються так:

1) Раса білява (нордійська, субнордійська, північно-західня і вислянська Денікера) займає Британські острови, північну Францію, Бельгію, Голляндію, північну Німеччину, Данію, Скандинавію, Балтицькі держави, Польщу, центральну й північну Росію.

2) Раса альпінсько-вірменська (широкоголова раса, адриятична і субадриятична Денікера) займає головну частину Франції, центральну й південну Німеччину, Швейцарію, північну Італію, територію колишньої Австро-Угорщини, південну Польщу, Україну і Балкани. Потім вона тягнеться через цілу Малу Азію, Кавказ і йде далі на схід до Гіндокушу та Памиру.

3) Раса середньоморська (довгоголова, подібна до нордійської, але менш делікатна) займає простори від Атлантичного побережжя аж до південної Азії. Люди цієї раси мають чорні очі, чорне волосся і темну, смугляву шкіру.

Білява раса ділиться на дві головні підраси:

а) Субрасу нордійську, яка тотожна з расою нордійською, білявою, високою, довгоголовою (доліхокефальною), згідно з твердженнями більшості дослідників.

б) Субрасу нордійську, яка охоплює численні соматичні групи, біляві, але не типові, що існують на схід від Балтики в центральній і північній Росії, частинно у Німеччині, Франції і Англії, оточуючи нордійську домену ніби півмісяцем.

Ця субраса відповідає расі Денікера, високій і мезокефальній, та його ж расі низькій і суббрахікефальній. Інакше кажучи, вона відповідає білявій або русявій галатській расі Гюярта, що є в північній Франції, расі північно-західній Денікера, шатеновій расі та субдоліхокефальній, а врешті, мабуть, саксонському «альпінському» білявому типові, що його відкрили різні дослідники в центральній Європі, і расі вислянській Денікера, білявій, мезокефальній, відносно низькій.

На думку Монтандона, помилка згаданих дослідників є в тому, що їхня аналіза не дозволяє зробити з їхніх рас продукту метисовання (схрещування) між чистими нордійцями і чистими альпінцями. Але помилка їхня є в чому іншому, а саме в тому, що вони думають, що чистий нордієць і чистий альпінець існували вже з самого початку. Насправді ж чистий нордієць є типом пізнішим, що розвинувся в центрі широкого простору і серед різноманітного населення найінтенсивніше намагається виявити фактори білявої комплексії.

Я вже згадував, що Морант має трохи інший погляд на це питання. Кейтс думає майже так само, як Монтандон. З другого ж боку є цілком ясным, що ті протонордійці, потомки яких були проковтнуті монгольським розростанням, становили зв'язок між предтечами айну і предтечами європейців. Айну є расою європоідною, відмінною від європейських рас.

Трудно сказати, що протонордійці є відмінною расою від одних і других, що вони мали якихсь прямих предків, і цього передісторичного елементу не можна оминати, бо він дозволяє пояснити існування багатьох соматичних азійських типів.

Протонордійський елемент є докладно виявлений у населення Кавказу, себто на т. зв. європоазійському кордоні. Народи Кавказу можна розподілити на чотири етнічні групи. Три з цих груп розселені на Кавказькому хребті та на його північному схилі, а четверта — на Закавказзі, на південь від Кавказького хребта аж до долини Ріону і верхньої Кури, є мішаниною альпо-вірменів та тюрків. Північно-західня група складається з черкесів і абхазців, центральна група — з осетинів, східня — з чеченців і лезгинів, на чолі з аварами. Група південно-західня складається з грузинів або картвелів.

Кавказьке населення відоме тим, що воно незалежне від усіх інших лінгвістичних родин. З цього погляду воно ділиться на дві родини, зовсім відмінних одна від одної. Родина північно-кавказька, що відповідає трьом першим згаданим групам, і родина південно-кавказька або закавказька. Це населення з півночі та з півдня оточене альпо-вірменською расою, змішаною з середземноморськими елементами, а зі сходу — елементами тюркськими.

Треба сказати, що Монтандон, даючи свої пояснення, виступає як представник теорії т. зв. людської гольогенези. Тому він каже, що тут ідеться не про гібридизацію між різними расами, а про розвій групи одних і тих самих факторів серед різноманітного населення, що довело до споріднення різного населення. Але Монтандон, здається, не взяв до уваги того факту, що білявість могла вже бути і в палеолітичного населення Європи, про яке Морант говорить, як про однорідне, а гібридизація могла початися в Європі хіба лише в мезолітичній добі або ще й пізніше. Німецький учений Рехе каже, що білявість була викликана в дуже давні часи місцевими кліматичними умовами, себто під час сирого й холодного клімату льодовикового періоду.

Східньо-балтицьку расу вперше назвав Норденштрєн і вона майже відповідає двом расам Денікера: субнордійській і орієнтальній. Ця остання назва викликає деяку плутанину, бо Менгін та інші орієнтальною расою називають доліхокефальну галузь арабів, з довгим лицем і брунатною шкірою. До того ж Денікер сам ризикує помилковими висновками, кваліфікуючи свою орієнтальну расу як низькорослу, бо його таблиці, що ґрунтуються на вимірах майже двох мільйонів московських солдатів, показують середній ріст 164 см (населення Москви — 165 см). Ще дивніша справа з вислянською расою Денікера, яку він хоче прилучити до альпійської або до середземноморської. Вона хоч справді білява та низька, але не така низька, як каже Денікер. Монтандон цю расу зараховує до білявої раси, бо білявість уважає за прикмети, які визначають расу.

Нордійська субраса — висока (173 см), шкіра — білорожева, волосся — хвилясте, біляво-червонувате, очі блакитні, голова відносно плоска, лице довге, підбровні дуги висунені, ніс виступає вперед, вузький і прямий, підборіддя висунене. Цей тип домінує в Данії і Скандинавії, а також у Балтицьких державах, в певних областях північної Німеччини, Нідерляндії та Фляндрії.

Субнордійська субраса значно різноманітніша, ніж нордійська субраса. Її соматичні ознаки стосуються до групи східньо-балтицької: зріст — середній (165 см), шкіра рожево-біла, волосся біляве-гладке, очі блакитні або сірі, голова середньої височини, профіль носа часто угнутий. Вона займає терени Балтицьких держав та області північної і центральної Росії.

Білява раса не обмежується Європою. На перший погляд, її ніби нема в Азії, проте в цілій Азії, північній і центральній, часто зустрічаємо індивідів, що мають волосся і очі ясніші, ніж інші азіяти. Вони відносно високі, більш-менш доліхокефальні.

Монтандон та інші учені кажуть, що в Азії помітна присутність білявої раси. Цей факт пояснюють існуванням там колись того

расового елементу, що його Монтандон і Гаддон називають протонордійцями. Проте його найкраще можна пояснити тим, що в Азії аж до ріки Єнісей існувала пізньопалеолітична раса, яку археологічно називаємо оріньяцькою. Ця домішка дуже важлива, бо вона — у свою чергу — підтверджує, що ця оріньяцька раса в Сибірі була білявою, такою самою, як в Європі. Мала й такі самі ознаки, напр., високий зріст, як і європейські протонордійці. Таким чином тут антропологічні характеристики підтверджуються археологічними, і навпаки.

Слід сказати, що ціла німецька школа філологів-індогерманістів, на чолі з Вільгельмом Копперсом, виводить індогерманців з Азії. Вона намагається доказати, що індогерманці прийшли в Європу з Азії тим самим шляхом, яким потім ішли в Європу скити, а ще пізніше — монголи, тюрки і т. д.

Але ця школа не має жодних археологічних доказів, тому її твердження голословні. Між іншим, археологічні дані показують, що монголоїди вже в другій половині другого тисячоліття перед Христом були над річкою Волгою. Це добре довів Тальгрєн, не рахуючи московських учених.

В усякім разі Гаддон і Монтандон назвали протонордійцями біляву расу в Азії, але ця раса була одночасно і в Європі, тому назву цю можемо прийняти як етнічну назву для людей останньої фази оріньяцької культури.

Мадісон Грант⁷⁰ особливо важливим вважає індекс черепа, бо він допомагає нам поділити велику масу європейського населення на три різні підрозділи людських видів (субспеції): один північний, другий південний і третій центральний.

Першим є нордійський або балтицький субспецієс. Ця раса довгоголова, висока, білошкіра, з білявим або рудуватим (каштановим) волоссям і ясними очима. Нордійці заселяють країни навколо Балтицького моря, охоплюють не тільки велику скандинавську і тевтонську групи, а також і інші старі народи, що перші з'явилися у південній Європі та Азії, як представники арійської мови і культури.

Другий тип (субспецієс) середньоморський (або іберський), що займає береги Середземного моря і простягається уздовж Атлантицьких берегів аж до стику з нордійським субспецієсом. Він розширений і далеко на схід, аж до південної Азії. Довгоголовий, як і нордійська раса, але розміри його черепа менші. Очі й волосся дуже темні або чорні, шкіра більш-менш смуглява. Середземноморці зростом менші ніж нордійці, мускулатура і кості їх слабші.

⁷⁰) Madison Grant: "The passing of the great race".

Третій — альпінський субспецієс, займає цілу центральну і східню Європу. Він тягнеться також через Малу Азію до Гіндушу та Паміру. Арманоїдний тип є альпінської породи, а може й представником предківського типу цієї раси, що залишилася в горах і на високорівнях Анатолії та західньої Азії. Альпінці круглоголові, середнього зросту, міцно збудовані, мають дуже темний, але очі трохи світліші, особливо серед альпінців західньої Європи зустрічається багато населення із сірими очима. Хоч населення Європи загалом показує мішане походження, все ж таки індивіди з кожної із згаданих субспецій знаходяться у великій кількості всюди, так само, як і залишки груп навіть старіших рас.

Кожна із згаданих груп (субспецієс) — велика, має в собі декілька добре означених відмін, що відрізняються між собою не так фізично, як ступенем культурного розвитку. Наприклад, коли порівняти середземноморців Англії з індусами або альпінських савоярів з румунами чи туркменами, то між ними бачимо глибоку прірву.

Такі ствердження і висновки робить Мадісон Грант. Так само говорить і більшість визначних учених, але коли подивимося на мапу розширення згаданих рас, то побачимо великі недотягнення щодо території України. Над цим питанням спинимося докладніше при розгляді культури мальованої кераміки, а тут лише зазначимо, що в неолітичній добі круглогорова арменоїдна або альпінська раса дуже густо залюднювала простір між Дністром і Дніпром, навіть переходила за Дніпро, як доказано моїми розкопками в Переяславському повіті та дослідями Хвойка в с. Вишеньках, Чернігівської губернії. Крім того, мальовану кераміку знайдено на просторі від Дону до Кубанської області, а Кубанська область виявляє незвичайно сильні аллародійські впливи із Закавказзя. А треба сказати, що аллароди були круглоголовцями, подібними до грузинів.

У Мадісона Гранта на мапі жовта барва означає середземноморську расу, зелена — альпінську, а рожева — нордійську. Альпінці та монголоїди належать до круглоголової раси, але це не вказує на ідентичність їхнього походження, так само, як і довгі черепи нордійців і середземноморців не є доказом, що вони належать до тої самої субспецієс, хоч навіть добрі антропологи через цей паралелізм попали в непорозуміння.

Круглоголові альпінці мають лице теж широче, але не ширше від чола, натомість круглоголові монголи мають лице ширше від чола, а очі вузькі, з характеристичною заслонкою в кутках, завдяки чому можна відразу і непомильно розпізнати монгола. Альпінці коренасті, середнього зросту, за виїмком тих випадків,

коли вони змішані з нордійцями. Крім цього, альпінська раса ще характеризується темним волоссям, і знову ж вийнятки бувають тільки тоді, коли альпінці змішані з нордійською расою, напр., в південній Німеччині та Швейцарії.

Предки протоальпінців із гірської західної Азії повинні були мати чорні (карі) очі та чорне волосся. Трудно визначити, чи слушно вважати сірі очі як особливість населення, схрещеного з альпінської і нордійської рас, але одне є цілком певне: комбінація блакитних очей і конопляного кольору волосся ніколи не належала до альпінської раси.

Альпінці появилися в Європі в т. зв. мезолітичній періоді, приблизно, 5.000 років перед Христом. Тоді в Європі вже було значно тепліше і мешканці теплого Закавказзя та Малої Азії могли свobodно переселитися до Європи, принести з собою нові способи життя, нову культуру продуцентів харчів. Дуже можливо, що під час т. зв. кліматичного оптимуму, клімат не тільки в західній Європі, а й у нас в Україні був тепліший, ніж тепер. Розкопи в західній Європі виявили появу круглолової офнетської раси (Фюрфуц, Гренель). Від імені цих містечок, де ця раса була знайдена, вона одержала свою назву для того мезолітичного періоду, в якому вона вперше з'явилася.

Расу альпінсько-вірменську можна поділити на чотири субраси:

- а) Субраса альпінська (кельтська, севенальська, західня, альпокарпатська).
- б) Субраса адриятицька (динарська, іллірська).
- в) Субраса анатольська (євразійська, арменоїдна, асироїдна).
- г) Субраса памірська (іранська).

Найбільш досліджена є субраса альпінська. Люди цієї раси зростом малі (163 см), присадкуваті, шкіра біла, матова, волосся чорне або коричневе, очі ясно-брунатні або темні, короткоголові, лице широке, ніс вузький, але з тенденціями до мезоринії, часто кирпатий.

Ця субраса є найхарактеристичнішою для населення Франції, хоч і в меншій кількості, як всі інші расові елементи у Франції, взяті до купи. Злиття між усіма французькими елементами має характер етнічний, а не расовий, тому Франція не творить однієї расової єдності, а тільки єдність етнічну.

Субраса адриятицька поширена на території колишньої Австро-Угорщини, на Балканах і в Україні.

Згадані обидва головні типи альпінсько-вірменської раси в Європі розподілені так: вони є у Франції, Швейцарії, північній Італії, центральній і південній Німеччині, на території колишньої Австро-Угорщини, в Польщі, Україні та на Балканах. Проте альпінська раса не обмежувалася тільки Європою і її елементи є також у Передній Азії аж до Центральної Азії, в расі армено-

їдній (Шантра та Люшана) і в асироїдній (Денікера). Більшість антропологів вважають ці раси за одну й ту саму расу. Гаддон називає її євразійською і розподіляє так, як тут показано. Всі групи цієї раси мають темне волосся, за винятком орієнтального варіанту (орієнтальна раса Денікера), що його Монтандон прилучив до білої раси, бо він не має спільного генетичного походження з альпінсько-вірменською расою і належить до істотно московської народности.

Тип євразійський можна поділити на чотири варіанти:

а) Альпінсько-карпатський — шкіра біло-рожева, волосся біляво-хвилясте, радше гладке, очі блакитні або сірі.

б) Памірський — шкіра рожево-біла або бронзова, волосся рясне, хвилясте, велика темно-брунатна або руда борода (часом навіть ясніша), зріст 166-171 см, лице довге, ніс орлиний або прямий.

в) Ілліро-анатольський — шкіра біло-смуглява, голова висока, заду плоска, вертикальна, ніс великий.

Цей тип можна поділити на два підтипи: анатолієць — зріст 163-169 см, кістяк масивний, часто огрядний, ніс орлиний, але з широкими ніздрями, кінець його сплющений; іллірієць — зріст 168-172 см, лице довге, ніс вузький, прямий або горбатий.

З-поміж євразійців найбільше різняться між собою групи памірська і альпінська. Найкращими представниками останньої на заході є савояри, бретонці та, особливо, оверняки.

Щодо групи памірської, що географічно центральна, то найхарактернішими її рисами є гачковий ніс. Особливо помітне це на досить компактнім просторі у вірменів, жидів і в деяких арабів. Люшан, що назвав цей тип людей »вірменоїдами«, виводить його з Вірменії. Натомість С. Сміт Вірменію вважає за вогнище секундарне і каже, що цей тип походить із Туркестану. Тут між дослідниками немає згоди. Монтандон припускає, що раса альпінсько-вірменська емігрувала з Азії до Європи в неолітичній та бронзовій добах через Балкан та країни, що на північ від Чорного моря.

Монгольська раса має жовтувату шкіру, довге, гладке волосся, туге, чорне. Лице сплющене, з виступаючими вилицями. Ніс середнього розміру, очі в кутках приклонені спеціальною заслонкою.

Ця раса має ще такі підраси: тунгузьку, північно-монгольську, північно-китайську і парейську (південно-китайська та індо-китайська).

Тюркська раса не має точно визначеного терміну. Денікер називає її тюрксько-татарською, але в генетичному розумінні. Бакстон не бачить істотної різниці між альпінсько-вірменською

і монгольською расами, бо вважає, що субстрат першої змішано з другою расою.

Проте географічне сусідство брахікефальців альпінсько-вірменської і монгольської рас не може бути причиною, щоб обидвом расам приписувати спільне походження. Брахікефалія, як і інші особливості, помітна часто в різних місцях.

Івановський характеризує тюркську расу так: волосся і очі темні (у виїняткових випадках бувають і ясні), зріст середній, часом навіть і високий, хребет видовжений, помітна сильна брахікефалія або й дуже сильна лепторінія, а часом і еврирінія. Шкіра жовтуватого-брунатного. Змішання європоїдної брахікефалії з брахікефалією монголоїдною створило ще сильнішу брахікефалію. Лице видовжене, вилиці випнуті, губи відносно грубі, ніс великий, але прямий, очі напівмонголоїдні.

Таким чином тюркська раса є європо-монголоїдною, а фундаментом цієї раси є сильна брахікефалія. Ця раса займає Туркестан (до неї входять і киргизи). До неї належать також туркмени в Персії, турки в Анатолії і Європі та всі татари від Байкалу до Криму. Татари мають домішку ще й з інших рас. До тюркської раси належать ще й теперішні алтайці, хоч палеоалтайцями були угри. Такий розподіл між монгольською і тюркською расами робив наш професор В. Антонович.

Монтандон ґрунтувався на теорії італійця Розі, яка зветься людською гольогенезою. Він спеціально їздив на Далекий Схід студіювати групи жовтої раси. Жовту расу Монтандон розподіляє на такі великі групи: монголоїдну, індійську, ескімоську, палеосибірську і туранську (правильніше, тюркську).

Ляпонську расу Монтандон характеризує так: шкіра брунатно-жовта, очі темні, інколи ясні. Волосся темно-каштанувате, гладке, тонке. Зріст дуже малий — 153 см. Голова — брахікефальна, лице коротке, ніс задертий догори. Ця остання прикмета часто помітна і в білявої східньо-балтицької раси та в москвинів. Напр., т. зв. Павловський гвардійський полк завжди складався з вояків, що мали носи задерті догори (може тому, що й сам цар Павло I мав такий ніс і взагалі був ляпонського типу). Монтандон каже, що ляпонський тип північної Скандінавії чистіший, ніж цей же тип на Кольській півострові, що належить до Росії.

Більшість дослідників відносить ляпонців до теперішніх монголоїдів, але Монтандон висловлює сумнів і відносить їх до самоїдів.

Зріст ляпонців менший ніж у самоїдів. Такі чисто монголоїдні ознаки, як великі вилиці, в ляпонців трапляються дуже рідко.

Ляпонці зайняли теперішні свої області на півночі Скандінавського півострова і на Кольському півострові мабуть досить пізно, бо Скандінавія, в порівнянні з іншими, південними країнами, була

довго покрита льодовою кригою. Гільден робить такі висновки про відступ криги з теренів Фінляндії:

12.000 років тому льодова крига покривала ширину Гельсінгфорсу. Перші сліди життя у Фінляндії з'являються на початку четвертого тисячоліття перед Христом. Неоліт тягнувся тут від 1.400 до 500 літ до Христа.

Кавказьке населення має в собі дуже сильну пропорцію альпінсько-вірменських елементів. Між іншим, саме з цих елементів виринають соматичні протонордійські фактори, що характеристичні меншою брахікефалією, білявим волоссям, блакитними, сірими або зеленими очима, довгим лицем, ексцесивно вузьким носом і вищим зростом. Але ці прикмети не виявляються у компактних групах населення у певних областях, а в людей, що розсіяні на великому просторі. Наприклад, біляве волосся і ясні очі зустрічаються в осетинів, черкесів та імерів. Імери мають довгий череп і вищі зростом (166 см) ніж інші племена. Ніс ексцесивно вузький, такий, як загально буває в грузинів.

Мала Азія і альпінська зона Європи характеристичні, переважно, круглоголовим населенням. Є багато доказів, що це населення живе тут із прадавніх часів.

Для антропологів слово раса означає групу людей, що споріднені між собою фізичними прикметами, себто анатомічними і фізіологічними соматичними ознаками. Ми подали головні прикмети довгоголової і круглоголової рас, проте для точного визначення раси замало одного чи двох кістяків, тому це питання дуже складне, зокрема, коли йде мова про раси, які вже вимерли.

Одним із найважливіших питань є встановлення споріднености між расами, які сьогодні існують та расами, які вже вимерли, себто встановити, від якої із вимерлих палеолітичних або мезолітичних рас походить нинішня така чи інша раса. Кожна раса мала своїх предків, так було в усіх періодах людського життя на землі, навіть і тоді, коли людські предки були ще »*homo primigenius*«. Прабатьки нинішніх людей мусіли пережити всі фази людського розвою від еоліту через палеоліт і неоліт аж до нинішніх днів.

Археологічні розкопи показали нам, що пралюди або старі раси жили на цій землі. Бачимо, що вони займали всю Європу, Азію і Африку вже в старім палеоліті. Евразія, себто Європа і Сибір до Алтаю, вже в старім палеоліті була досить густо заселена від атлантичних берегів Франції до Алтаю. Залишки цього населення бачимо в різних гірських закутинах, напр., в Альпах, на Балканах, навіть і в Криму, де Бонч-Осмоловський знайшов у печері Кіік-Коба не тільки крем'яні вироби, а й значні частини дитячого кістяка неандерталоїда і сліди вживання вогню. У молодшій палеоліті оріньяцькі люди заселяли Європу дуже густо, як це

показують останки їхніх селищ, і знову ж — від атлантичних берегів Франції до Алтаю. Україну ці люди заселяли так же само густо, як і західню Європу.

Таким чином, як бачимо, великі маси людей жили впродовж десятків тисяч літ на тих самих просторах, що й тепер живуть. Вони змішувалися між собою, хоч одночасно, в залежності від фізичних і біологічних умов, з них утворювалися різні локальні антропологічні відміни, що знову ж змішувалися одні з одними. Тому істотно великих субстанціональних расових і психічних різниць у населенні палеолітичної Європи не могло бути.

З цього висновок такий, що зовсім нелогічно говорити про будь-яку маленьку область, як початкову прабатьківщину індоєвропейців. Частина німецьких учених думала, що прабатьківщиною усіх індоєвропейців була північна Німеччина, в якій жила т. зв. нордійська раса, звідси, мовляв, нордійці розширилися по цілому світі, завоювали багато народів і германізували їх. А тому, що нордійці були германами, то і всі ті народи треба звати індогерманцями, а не індоєвропейцями. Але в молодшому палеоліті ми бачимо, що одна й та сама культура була спільна на величезнім євразійському просторі, від атлантичних берегів Франції аж до Алтайських гір Середньої Азії, а може ще й далі. Ця культура втримувалася впродовж тисяч років, весь час розвиваючись, згідно з тогочасними природними, покищо нам невідомими, умовами й законами.

Це саме було і з расами. Раса або фізична структура людей мінялися, але в певних межах, і коли наприкінці молодшого палеоліту бачимо довгоголові кістяки з деякими, може навіть значними змінами в деталях, то це ще не заперечує спадщинної тотожності пізнішої раси з расою молодшого палеоліту. Не маємо жодних фактів, щоб ними доказати перерву спадщинності. Спадщинність мусимо визнати, вияснивши, чому потім сталися зміни. Нема найменшої підстави думати, що величезне палеолітичне населення Євразії чомусь зникло без сліду, не залишивши своїх нащадків, коли по інших палеолітичних народах залишилися сліди і нащадки.

Прихід інших рас на територію Євразії викликав тільки змішання рас, а потім утворив диференціацію, яка залишилася донині.

(Далі буде)

Михайло Б. ЖДАН

ДРУГИЙ НАПАД ТАТАРІВ НА УКРАЇНУ (1238—1241)

ВСТУП

Ледве чи можна знайти іншу таку подію, яка більшою мірою вплинула б на історію України, як другий напад татарів у 1238-1241 роках. Тому-то й дивним є факт, що — не зважаючи на своє велетенське значення — цей другий напад татарів не знайшов ще й досі монографічного опрацювання українською мовою. Крім переліку важливіших подій, що його зустрічасмо в загальних курсах історії України, найширше, очевидно, в історії М. Грушевського¹, не масмо дослівно ні однієї спроби аналізу того нападу і ні однієї спроби синтетичних підсумків тих трагічних подій.

З того погляду наші західні сусіди, що також були жертвою татарського нападу, в значно кращому становищі. Як поляки, так і угорці мають декілька праць, що в деталях змальовують цю подію.

Останнім словом польської історичної науки з цієї ділянки є праця Стефана Краковського про татарські напади на Польщу в XIII-у столітті². Свою працю автор починає критичним оглядом літератури предмету і переглядом історичних джерел. У цьому відношенні польська історична наука є в кориснішому становищі ніж наша, бо крім тогочасних літописів Великопольського, Траски, Краківської капітули, Святого Хреста і хроніки Длугоша, має чимало і джерел документального характеру. Хоч ті джерела пов'язані з нападом татарів тільки посередньо, все ж таки поглиблюють і поширюють межі дослідів.

В першому розділі своєї праці Краковський описує постання імперії Темучіна, її організацію, військове мистецтво татар і битву над Калкою. Треба визнати, що автор докладно простудіював і ясно виклав татарську проблематику, що незвичайно допомагає у правильній інтерпретації пізніших подій. Далі є окремий розділ п. з. «Напад татаро-монгольських військ на Русь». В цьому розділі автор з'ясовує становище Русі перед 1236 роком, подає характеристику руської воєнної штуки і підбій Русі татарами. Потім іде опис становища Польщі перед татарським нападом і, врешті, опис самого нападу. Автор каже, що завданням татарського нападу на Польщу було забезпечити головну татарську армію від можливої диверсії з боку

¹) Михайло Грушевський: «Історія України-Руси», том II, Нью-Йорк, 1954, стор. 249-252 і 542-543.

²) Stefan Krakowski: «Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku». Warszawa, 1956, 305 st.

Польщі, себто, відсунути від гри потенціального союзника Угорщини. Татарський напад був успішний. Битва під Легніцею (9. 4. 1241 р.) закінчилася татарською перемогою — польські військові сили були цілковито знищені. Автор присвячує свою увагу і підготовці до цієї битви, як татарів, так і поляків, її тактичним засобам, перебігові й наслідкам та подає свої глибокі, цінні коментарі. Скомпоновані шкіци переконливо ілюструють чотири фази битви. Не зважаючи на дрібні недоліки³, праця Краковського є дуже поважним вкладом у вивчення татарських нападів на східно-центральну Європу.

Напад татарів на Угорщину та його кульмінаційна точка — бій над річкою Шайо (12 квітня 1241 р.) добре висвітлені в творі Штракоша-Грассмана⁴. Хоч цій праці минуло вже понад 70 років, все ж таки вона не втратила свого значення і не поступилася якійсь іншій, рівновартісній розвідці. Щоправда, ця праця має чимало недоліків: тло, на якому автор описує напад татарів на Угорщину, дуже обмежене. Спорадичні відсилання до праць Вольфа⁵ і Д'Осона⁶ не вистачають, щоб можна було відповідно пов'язати напад татарів на Угорщину та його успіхи з політичною думкою і мілітарною досконалістю татарів. Недостатне і авторове знання руських, точніше, галицько-волинських, відносин. Він хоч і покликається на Іпатський літопис (цитує його за працями Шараневича і Карамзіна), все ж таки у нього повно неточностей. Наприклад, тисяцького Дмитра, який з доручення Данила Романовича мав боронити Київ від татарів, він називає князем. Нав'язуючи до «князя» Дмитра, що після того, як татари здобули Київ, радив їм напасти на Угорщину, автор каже, що вороже ставлення угорської опінії до своїх північних сусідів таким чином виправдане. Проте, не зважаючи на неточності, праця Штракоша-Грассмана, поскільки йдеться виключно про мілітарні аспекти татарського походу на Угорщину, має незвичайно цінні риси. Автор з великою увагою слідкує за розвитком подій і подає зміни воєнної ситуації дослівно з години на годину. Це стосується передусім до битви над річкою Шайо. При конструкції своєї праці, автор з правила користувався розповідними джерелами, лишаючи набоці джерела документальні. Це і є причиною, чому праця Грассмана, подаючи події з 1241-1242 років, не має відповідного політичного тла.

Цю хибу взялась виправити Е. Ледерер у праці «Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи»⁷. Мілітарна сторінка татарського походу, тактичні маневри поодиноких татарських відділів, протинаступи угорських військ, вирішальний бій над річкою Шайо —

³) Про ці недоліки я писав у рецензії на працю Краковського у "Slavonic and East European Review", Vol. XXXVI, No. 87, June 1958, pp. 577-579.

⁴) Gustav Strakosch-Grassmann: "Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242". Innsbruck, 1893.

⁵) O. Wolff: "Geschichte der Mongolen oder Tataren". Breslau, 1872.

⁶) Abraham C. D'Ohsson: "Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqua Timour Bey ou Tamerlan". Amsterdam, 1852.

⁷) Праця російською мовою друквана в: "Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae". Redigit E. Andics. Tomus II. Fasciculi 1-2, Magyar Tudományos Akademia. Budapest, 1953.

описані в праці речево, хоч надмірно схематично. Головну увагу авторка присвячує політичним аспектам походу, бо — на її думку, — щоб добре збагнути сам напад, треба насамперед зрозуміти питання завоювання татарами Руси, питання спротиву руського народу Золотій Орді, накреслити політику Белі та познайомитись із »дволичною« політикою римської курії і її союзника — французького короля Людовика.

Перекручуючи і натягаючи факти, авторка намагається переконати читача, що політика римської курії змагала до того, щоб — з допомогою татарів — добитися духової зверхности над руськими землями. Але Данило хутко зорієнтувався у цій політичній ситуації і зірвав стосунки з Римом. Французький король Людовик, на думку авторки, був договорився з татарами про поділ сфери впливів. Татари мали допомогти йому в його хрестоносних походах проти турків-сельджуків, а він — у порозумінні з папою — годився на татарський підбій Східньої Європи і Угорщини. На думку авторки, було цілком логічно, що в обличчі такого союзу християнської Західньої Європи з татарською Азією — Східній Європі й Угорщині не лишалось ніщо інше, як тільки створити свій власний союз. Тому, що остаточні висновки авторки розкривають її правдиві інтенції, подамо їх тут повністю:

»Буржуазна історіографія не згадує про це. Вірна своїй концепції, згідно з якою угорці можуть іти вперед тільки вступивши до »західнього культурного колективу«, йдучи разом із німцями, папою та західніми країнами, буржуазна історіографія затуманила оцю прогресивну традицію нашої історії. Вона свідомо замовчувала або намагалась знецінити те, що один із наших королів пізнав: в боротьбі проти загальної небезпеки до успіху може привести об'єднання не з західніми володарями, а з руськими...«

Зайво й додавати, що такі висновки, апліковані виразно до сучасних подій, деградують працю Е. Ледерер до кляси актуального політичного памфлету.

Якщо йдеться про »татарське запліччя« праці Ледерер, то воно слабеньке. Замість звернутися за інформаціями до джерел або — щонайменше — до праць мсдерних орієталістів, авторка відкликається до перестарілих праць типу Вольфа. Наслідком цього трапляються у неї такі курйози, як твердження, що по смерті хана Угедея »звання великого хана мала вдова Угедея Туракіна« (стор. 18), або твердження, що татари ніколи за одним захсдом не підбивали жодного краю, а завжди робили це двома наворотами. При чому, мовляв, »найбільш характеристичним прикладом бойової стратегії (татарів) є те, що між битвою біля Калки (1223) і новим нападом на руські землі та Кипчак пройшло 13 років«. Як відомо, Туракіна була не ханом, а тільки регенткою. Напади татарів в 1223-ім і в 1238-41-их роках генетично не зв'язані з собою. Найбільш клясична татарська кампанія у Хорезмі (1219-1222 рр.) відбулася за одним заходом, а не двома наворотами.

Стільки про історичні праці про напад татарів на центральну Європу.

Коли ж йдеться про історичні джерела до другого татарського нападу на Україну, то найважливішим із них є Галицько-волинський літопис. Але ця

частина літопису, що стосується до татарського нападу, не є твором одного автора. В ній можемо розрізнити два окремі авторства. Відомості першого автора охоплюють події, що доведені до здобуття Чернігова⁸. Другий автор подає нам відомості, зв'язані з драматичною облогою Києва, з його упадком, з упадком інших міст на Поділлі, Волині та в Галичині, а також із походом татарів на Угорщину. В порівнянні з першою, друга частина літопису значно докладніша й багата на такі деталі, що їх міг подати тільки очевидець. Наприклад, автор оповідає про те, як кияни взяли до неволі татарина Товрула, а той розповів їм про силу і провід татарської армії. Товрул подав прізвиська начальників татарських відділів, переважно нащадків Темучіна. Крім цього, назвав ще багато інших, яких — як каже автор — »не исписахомъ zde«⁹. Не виключено, як твердить Пашуто, що згадана частина літопису написана у формі звіту тисяцьким Дмитром, який з доручення Данила Романовича мав боронити Києва і цей звіт приготував для Данила¹⁰. Про це могла б свідчити порада, яку тисяцький Дмитро дав Батисві¹¹, щоб той, якнайшвидше, спішив з Галичини на Угорщину. Цієї поради ніхто інший, крім хана, не чув. Але не зважаючи на те, ким був очевидець тих подій, достовірність літопису не викликає жодного сумніву. Перелік імен татарських старшин, що їх подав Товрул, згідний з інформаціями Джувайні¹² і »Таємної історії монголів«¹³. Археологічні дослідження підтверджують правдомовність про облоги і здобуття татарами українських городів.

Додаткові інформації про татарський напад, зокрема інформації, що стосуються до початкових воєнних подій на східно-європейських землях, як і опис руйнування татарями північних, московських земель, подає Лаврентієвський літопис¹⁴. Крім цього Татищев, як відомо, використав у своїй праці якийсь незнаний нам літопис і подає ніде інде не цитовані відомості про здобуття татарами Києва¹⁵.

8) В. Т. Пашуто: *«Очерки по истории Галицко-Волынской Руси»*, Академия Наук СССР, 1950, стор. 29, 44-45.

9) Цитати з Галицько-волинського літопису подаємо за Іпатським списком (*«Полное Собрание Русских Летописей»*, том второй, Москва, 1962). Далі цитуємо за ПСРЛ, II. Переклади з ПСРЛ, II, подаємо за *«Галицько-волинським літописом»* (переклав і пояснив Теофіль Коструба, друга частина, Львів, 1936). Потім цитуємо за *«Гал.-вол. літоп.»*, II.

10) В. Т. Пашуто, *цит. праця*, стор. 86.

11) Наші літописи називають начального вождя татарської армії з 1237-1241 рр. Батисм (Батий). В орієнтальних джерелах він знаний як Бату. Порівняй: Paul Pelliot: *«Notes sur L'histoire de la Horde d'Or»*, Paris, 1950, р. 28.

12) Ata-Malik Juvaini: *«The History of the World Conqueror»*, vol. I, translated by John Andrew Boyle, Manchester, 1958, p. 199.

13) *«Die Geheime Geschichte der Mongolen, aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240»*, übersetzt von Erich Haenisch, Leipzig, 1948, s. 139.

14) ПСРЛ, I. Москва, 1962, стор. 462-470.

15) В. Н. Татищевъ: *«История Российская съ самых древнѣйшихъ временъ»*. Книга IV, СПб, 1784, стор. 5.

З орієнтальних джерел слід назвати насамперед »Таємну історію монголів«, що написана в 1240-их роках¹⁶. Щоправда, про самий похід вона згадує дуже загальною, але зупиняється досить довго над конфліктом, що виник під час походу між головним командувачем Батием і підвладними йому членами пануючої родини Гоюком і Бурі.

Два інші орієнтальні джерела, писані перською мовою праці Джувайні та Рашид-Ад-Діна¹⁷, також не подають ніяких замітніших інформацій. Зате всі три згадані джерела дають докладний перегляд подій, що зв'язані з приготуванням до європейської кампанії в 1238-41 роках. З арабських джерел треба згадати хроніку Аль-Айні, що подає вістки про долю бранців, яких татари взяли в неволю під час походу¹⁸.

ПАНУВАННЯ УГЕДЕЯ

Темучін перед своєю смертю назначив своїм наслідником середущого сина Угедея. Призначення Угедея мусіло одержати і відповідну санкцію від інших членів родини та місцевої аристократії. Сталося це під час курултаю у 1229 році, який формально затвердив Угедея великим ханом¹⁹.

Угедей не відзначався таким організаційним і адміністративним хистом як його батько, проте він не тільки зумів поширити межі своєї імперії, а навіть — що найважливіше — поставив її на тривкі економічні основи. У тому допоміг йому хорезмський купець Магомет Ялявач, що ще за життя Темучіна став головним організатором господарського життя імперії. Саме завдяки його порадам і плануванню, Угедей побудував першу сталу оселю, столицю Каракорум, яку китайські та хорезмські ремісники-невільники прикрасили артистичними будівлями. Степові околиці Каракоруму почали покриватися полями і городами, але головною підставою харчування мешканців столиці залишився відповідно налашований довіз харчів із Китаю. Торгівля імперії з сусідами, зокрема з Індією і мусульманським світом Малої Азії, що була перервана військовими подіями в останні роки панування Темучіна, не тільки віджила, а й розвинулася, одержавши відповідну піддержку з боку правління. Наладнання адміністративного апарату, гострі кари за проступки — створили атмосферу стабільності і безпеки, що були дуже потрібні для економічного розвою. Хоч під поштову службу — *ям* — поклав підвалини ще Темучін, проте її викінчена форма появляється щойно за Угедея. Його зарядження нормували всі деталі тієї виїмкової, як на ті часи, установи. Вздовж визначених шляхів, у точно визначених місцях,

¹⁶ Про генезу »Таємної історії монголів« див.: М. В. Ждан — *Перший напад татар на Україну*, »Виз. Шлях», кн. 7/91, 1961, стор. 688.

¹⁷ Рашид-Ад-Дин: *Сборникъ летописей*, том I, книга вторая, перевод с персидского О. И. Смирновой, Акад. Наук СССР, 1952.

¹⁸ В. Г. Тизенгаузен: *Сборникъ материаловъ относящихся къ истории Золотой Орды*, том I, стор. 503.

¹⁹ Bertold Spuler: *Die Mongolenzeit, zweiter Abschnitt der Geschichte der Islamischen Länder*, Leiden-Köln, 1953, s. 14.

були побудовані станиці, що мали відповідну кількість коней і волів для зміни та потрібні харчові припаси для подорожніх. У кожній станиці на посланців, що перевозили важливі державні доручення, вже ждали осідлані коні²⁰.

Під час панування Угедея запроваджено також загальне оподаткування населення. В цьому оподаткуванні були великі різниці: на мешканців корінної Монголії накладено невеликі податки, натомість населення завойованих татарами країн було обтяжене великими тягарями²¹.

Тогочасні історики, зокрема перський історик Джувайні, висловлюються про Угедея з найбільшими похвалами, особливо надмірно підкреслюють його справедливість і доброту. Джувайні пише, що в часи Угедея »закуто стопу тиранії і насильства, відкрито руку справедливості й щедрості; на всі сторони вислано зарядження і ясу з наказами, що жодна людина не сміє кривдити іншої людини«²².

Але найважливішим і найдосконалішим елементом у державній структурі імперії Угедея була армія, яку він одержав знаменито зорганізовану від свого батька Темучіна²³. Татарська армія опиралась на десятковій системі. Найменшою військовою одиницею була десятка з десятником на чолі. Десятки лучились у сотні зі сотниками на чолі, а сотні — в тисячки, якими керували тисячники. Завершенням цієї десяткової структури був відділ, складений із десяти тисяч, званий у татарів »туменом«, а в Україні »тьмою«, із темником на чолі. »Тьма« була окремою тактичною одиницею і часто виконувала самостійні воєнні операції. У випадку потреби — три »тумени« творили армію, призначену для окремих завдань²⁴.

---

20) George Vernadsky: "The Mongols and Russia", New Haven, 1953, pp. 127-128. Про швидкість татарських державних кур'єрів можна мати уяву з таких даних: хан Угедей помер 11 грудня 1241 року, а відомість про його смерть доручено Батиеві в Угорщині наприкінці лютого 1242 року. Отже кур'єри, в тяжких зимових обставинах здолали простір біля 7.000 кіл. за 75 днів. Таким чином кур'єр упродовж одного дня проїздив, приблизно, 70 кілометрів. Очевидно, повільніше посувалися звичайні каравани. З описів Пляно Карпіні довідуємось, що з Києва він виїхав 3-го лютого 1246 року, а до ханської столиці прибув 22-го липня того ж року. Таким чином він проїздив денно біля 30 кілометрів.

21) George Vernadsky, *op. cit.*, p. 129.

22) Ata-Malik Juvaini, *op. cit.*, p. 199.

23) Добрі відомості про татарську армію можна знайти в праці: Иванин М. Н. — »О военномъ искусствѣ и завоеваннѣхъ монголо-татаръ и средне-азиятскихъ народовъ при Чингисъ-ханѣ и Тамерланѣ«, СПб, 1875. Джерельний матеріал до цього питання знаходимо також у »Таємній історії монголів«. Папський делегат Пляно Карпіні присвячує цілий шостий розділ своєї праці організації татарської армії та її способам ведення війни.

24) Добрий приклад для завдань такої армії подає кампанія над річкою Калкою у 1223 році.

Спочатку приналежність вояків до окремих відділів була сперта на родовому принципі, але потім, коли Темучін об'єднав усі монгольські племена, цей принцип занехаяно. Вирішальну роллю в цьому відігравали, мабуть, справа безпеки і бажання виелімінувати з армії усі чинники, що створювали передумови до можливих бунтів. Саме тими мотивами керувався і хан, особисто іменуючи начальників вищих військових одиниць — тисячок і туменів. Згідно з законами яси, всі мужчини від 20 року життя були зобов'язані до військової служби²⁵. Яса не визначувала горішньої межі віку, але деякі історики твердять, що обов'язок військової служби кінчився із 60-им роком життя²⁶.

У мирний час вояки верталися до своїх хатніх зайнятть, але одна елітарна військова одиниця була безупинно в стані воєнного поготовля. Це була особиста, прибічна гвардія хана, а потім також гвардії членів пануючої родини. В час виступу Темучіна на політичну арену, себто біля 1202 року, гвардія складалася із 150 вояків, а п'ять років пізніше — в 1207 році — вона вже мала 10 тисяч вояків²⁷. У гвардії були зобов'язані служити сини темників, тисячників і сотників. Крім цього, набір до гвардії спирався на особистих військових кваліфікаціях кандидатів. Про прийняття кандидата до гвардії вирішував сам Темучін. Тому, що гвардія була свого роду професійною армією, утримання гвардистів та їх особисті потреби забезпечувалися відповідними дотаціями, якими відали окремі державні урядники.

Гвардія була немов військовою академією, у якій вояки готувалися до вищих військових завдань. Члени гвардії мали виїмкове значення у військовій ієрархії. Наприклад, рядовик гвардії своїм військовим ступенем дорівнював тисячникові звичайних військових відділів.

Під час більших військових походів, до татарської армії залучували також відділи, рекрутовані серед підбитих народів. Тут існував різний принцип: туркменів, половців та інших кочовиків залучували безпосередньо до татарських відділів, а з військових контингентів східньої Європи творили окремі групи, яких уживали переважно до саперських робіт²⁸. Доповнювання татарської армії нетатарським елементом практикувалося завжди, але твердження Вернадського²⁹, що татарські армії наприкінці воєнних кампаній були більші, ніж на їх початку, треба приймати з деякою резервою.

Підставовою зброєю татарського війська, як легко- так і тяжкозбройного, був лук. Звичайно, кожний татарський вояк мав два луки і два сагайдаки

---

25) George Vernadsky: *op. cit.*, p. 104.

26) На нашу думку, твердження «Таємної історії монголів», що у випадку потреби можна було змобілізувати «половину цілого народу», треба приймати дуже обережно. Порівняй: «Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal!», von Pavel Poucha, Prag 1956, p. 137.

27) Pavel Poucha, *op. cit.*, p. 117.

28) St. Krakowski, *op. cit.*, p. 119.

29) George Vernadsky, *op. cit.*, p. 119.

на стріли. Татарські луки були більші від тодішніх європейських. Напняття татарського лука вимагало біля 160 фунтової напруги, а його нищівний засяг становив від 200 до 300 метрів. Татарські шаблі не були однорідного типу, перевагу становили шаблі односичні, довгі, приблизно, на 115 см.

До стандартного виряду легкозбройного татарського вояка належали: міцний аркан і коротка, півтораметрова рогатина, призначена до кидання у ворога з близької віддалі. Тяжкозбройні відділи, замість рогатини мали довші, 3-метрові списи. Крім цього були озброєні ще бойовими топорами або булавами, призначеними до розбивання панцерів. У відміну до легкозбройних, тяжкозбройні відділи мали шоломи і панцери. Панцери були зроблені з твердої волової шкіри, деколи покриті металевими плитками. Верх шолома — залізний, бічні його частини для охорони шиї — шкіряні. Коні важкозбройних вояків також були покриті шкіряними панцерами³⁰.

Під час зимових кампаній татари носили хутра з баранячої шкіри, хутряні шапки, грубі, вовняні скарпетки і важкі чоботи. Підкоривши Китай, кожний татарський вояк носив і спідне, шовкове білля. До стандартного виряду татарського вояка належали голка, нитка, дратва, запасова тятива до лука і малий котелок. Все це було вкладене у шкіряний мішок, причеплений до сідла. У мішку переховувався і «залізний» харчовий пайок — відповідна кількість пшоняної каші або муки, сушене й вуджене м'ясо і сушений сир.

Напочатку татарська армія складалася виключно з кінноти. Потім, після переможних кампаній у Китаї, татари зорганізували при більших тактичних одиницях невеликі інженерно-саперські відділи, якими користувалися під час здобування міст, мощення доріг та форсування більших рік. У час більших атак на ворога за відповідних кліматичних умовин татари уживали димових заслон і ближче незнаних нам отруйливих димів³¹.

Більші ріки татари переходили з допомогою мостів, що їх будували з пов'язаних між собою човнів³². Будова таких мостів належала до саперських відділів. Менші ріки переходили або вброд або перепливали, тримаючись коней. Свої речі перевозили на малих шкіряних човнах, що їх мали з собою³³.

---

³⁰) ПСРЛ. II, стор. 814; Johan de Plano Carpini: "Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247", übersetzt und erläutert von Dr. Friedrich Risch. Leipzig, 1930, pp. 161-164.

³¹) Димових заслон татари вживали в битві під Лерніцею (Krakowski, *op. cit.*, p. 146).

³²) Вірменський історик 13-го стол. Смбат, описуючи хорезмську кампанію татарів, каже, що володар Хорезму втік на другий бік ріки, бо сподівався, що татари не зможуть її перейти. Але »Чінгіз-хан, голова татарів, збудував міст із зв'язаних між собою човнів, перейшов Чохон і за чотири дні захопив город великий Самарканд« (»Армянские источники о монголах«. Перевод А. Г. Галстяна, Москва, 1962, стор. 120-121).

³³) Johann de Plato Carpini, p. 171.

Велику роллю в татарських воєнних походах відігравали коні³⁴. Під час походу кожний вояк мав від одного до чотирьох запасних коней, якими користувався на зміну. В перших роках панування Темучіна пору воєнних походів вирішував дуже часто боездатний стан коней. Перед походом на найманів Темучін був скликав курултай, щоб визначити докладний час походу. Його дорадники заявили: »Наші коні худі, підготуємо їх, а тоді, восени, вийдемо в похід«³⁵.

Татарські коні відзначалися великою витривалістю. Під час довгих походів їм вистачали короткі перепочинки. Взимку кормилися самі сухою травою і листям, відгребуючи їх копитами з-під снігу. Пляно Карпіні розповідає, що під час його подорожі на схід, у Києві перестерігали його не брати своїх коней у дальшу дорогу. Вони, — казали йому київські дорадники, — загинуть у дорозі, бо не звикли відгребувати сухої трави з-під снігу, як це роблять татарські коні, яким не дають ні сіна, ні соломи³⁶.

Для поодиноких військових відділів татари добирали коней однієї краски³⁷. Нема сумніву, що це полегшувало начальній команді слідкувати під час бою за маневрами окремих відділів. Для перевоження тягарів татари уживали волів, а після розгромлення тангутів — також верблюдів.

Головні прикмети татарської воєнної тактики такі: швидкість і координація рухів поодиноких татарських відділів, несподіване заскочення не-приготованого ворога та вміння використовувати теренові можливості³⁸. Провід татарської армії завжди намагався накинути противникові час і місце битви та робив усі заходи, щоб не допустити до зосередження ворожих сил. У битві на відкритому полі татари висували, звичайно, три колони. Першу фронтову колону становила легкозбройна кіннота, другу, що була в значній віддалі від першої, становила важкозбройна кіннота. Третю, сильну і звичайно замасковану, становили резервні сили. Битву починала перша колона, що атакувала ворога і засипала його стрілами. Потім ця колона відступала, що противник уважав за її втечу. Наступаючи на татарів, які начебто »втікали«, противник розривав суцільність своїх бойових рядів і — певний своєї перемоги — втрачав свою обережність. Тоді в наступ кидалася друга татарська колона — тяжкозбройна кіннота, сполучена одночасно з окремими відділами, які з крил оточували противника. Третя і остання фаза битви — винищення оточеного противника. Коли ж

---

³⁴) Owen Lattimore: "Chingiskhan and the Mongol Conquest", Scientific American, Vol. 209, No. 2. New York 1963, pp. 55-68.

³⁵) Рашид-Ад-Дин, *цит. праця*, стор. 147.

³⁶) Johan de Plano Carpini, *op. cit.*, p. 219.

³⁷) Про те, як татари комплектували коней однієї краски, свідчить один північний літописець. Він каже, що татари в 1237 році вимагали від рязанців данини »в конех, десятое в бѣлых, десятое в вороньих, десятое в бурьих, десятое в пыгих« (ПСРЛ, т. 26, Москва, 1959, стор. 71).

³⁸) Добрим прикладом, як татари несподівано нападали на неприятеля, може бути битва над річкою Калкою.

оточений ворог був сильний і його винищення вимагало б від татарів великих жертв, тоді їх провідники вживали підступу. Вони ніби «послаблювали» один відтинок свого персня, яким стискали ворога. Оточений ворог, вишукавши це «слабе» місце в татарських лавах, «проривав» перстень, пробуючи вийти з оточення. Під час тієї спроби оточені відділи, звичайно, розпоршували свою обережність і цей мент використовували татари з допомогою своїх резервних сил — нападали на вдовжені колони ворога, що утікав, вирвавшись з оточення, і винищували їх³⁹. Накази для маневрування відділів татарський провід подавав за посередництвом сигналів — вдень рухами бунчуків, а вночі рухами світел.

Техніку облоги городів татари опанували під час першої китайської кампанії і вдосконалили її у війні з Туркестаном, використовуючи не тільки свій попередній досвід, а й китайських інженерів і китайські воєнні прилади. Перед облогою міста татари, звичайно, за посередництвом своїх послів, намовляли мешканців міста здатися без бою, погрожуючи одночасно, що у випадку відмови безпощадно знищать ціле місто. Облогу міста татари починали від засипування оборонців камінням або дерев'яними стовбурами, що їх викидали з допомогою катапульт-метавок. Засяг мету каміння становив, приблизно, 400 метрів. Разом з камінням татари кидали посудини з т. зв. китайським вогнем — мішаниною сірки, смоли, нафтової ропи і рослинних чи тваринних товщів. Татарські тарани били об брами городу, щоб зробити відповідні проломи для остаточної атаки.

Якщо міста були оточені ровами, татари мусіли насамперед засипати рови. До цієї роботи, що відбувалась, звичайно, під обстрілом оточених оборонців, татари вживали бранців. Бранці були і в перших рядах, що штурмували город. Таким чином бранці заслоняли своїми трупами татарів і татарські втрати під час здобування городів були, порівняно, невеликі.

Кожна татарська воєнна кампанія була заздалегідь розпланована на нарадах вищої ранги військовиків. Матеріал для наради приготувляла татарська розвідка, що в той час була найкращою у світі. Готування до більших кампаній тривали часом декілька років.

Загально, воєнна татарська штука була на дуже високому рівні. Її підставі елементи — розвідка, плянування, збірні, координовані дії цілих тактичних одиниць, швидкість перекидання армій з місця на місце і заскакування противника. Усе це давало татарській армії перше місце між збройними силами тогочасного світу.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ ДРУГОГО ТАТАРСЬКОГО НАПАДУ

Битва з татарами над Калкою у 1223 році, в якій українські війська були цілковито розгромлені, заслуговує на виїмкову увагу наших істориків. Участь у цій битві всіх українських князів і відсутність усіх московських князів стверджують, що династичні зв'язки північних московських і південних українських Рюриковичів уже довго перед цією подією були

³⁹) Такий маневр застосували татари в битві з угорцями над річкою Шайо (10 квітня 1241 р.).

зовсім порвались. Наслідком цього була еманципація московських князівств з-під гегемонії Києва та їх вороже ставлення до метрополії. Найкращою ілюстрацією для тогочасних відносин між московською північчю і українським півднем є напад Андрія Боголюбського (1169 року) на Київ і знищення його. Цей факт ясно показує, що північні, московські Рюриковичі, підпорядкувавши династичні зв'язки інтересам свого молодого народу, вирішили творити специфічним способом свою власну історію⁴⁰.

З'ясовуючи політичну ситуацію в Україні перед другим нападом татарів, залишимо набоці другорядні особи і події, бо ця політична ситуація в Україні була перш за все позначена конфліктом двох українських князів, що мали ту саму мету і намагалися її зреалізувати, себто хотіли сполучити всі українські землі в одну державну цілість. Маємо тут на увазі волинського князя Данила Романовича і чернігівського князя Михайла Всеволодовича⁴¹.

Конфлікт між ними не тільки поділив усіх українських князів на два ворожі табори, а й втягнув у свій вир також сусідні держави: Угорщину, Польські князівства, Литву і хрестоносців.

Безпосередньо перед татарським нападом в Україні була така політична ситуація. Ростислав, син чернігівського князя Михайла (який після смерти свого батька на короткий час був заволодів Галичем), під натиском Данила був змушений утекти до свого союзника, угорського короля Белі. Таким способом Данило сполучив Галичину з Волинню. Київ у той час був у посіданні князя Михайла Всеволодовича, а Чернігів належав до князя Мстислава Глібовича. Коли ж Чернігів упав під натиском татарів і облога Києва була лише питанням часу, князь Михайло Всеволодович залишив Київ і, слідом за своїм сином, подався до свого союзника угорського короля. Тоді на київському княжому престолі засів на короткий час Володимир Рюрикович, а після його смерті — смоленський Ростислав Мстиславич⁴². Цього останнього усунув Данило Романович, що залишив у Києві свого тисяцького Дмитра з дорученням організувати оборону міста від татарів. Так ідея Данила, яку він одержав від свого батька Романа, себто ідея злуки всіх українських земель в одну політичну цілість — зреалізувалась.

Безнастанні воєнні конфлікти між нашими князями, як і їх спільні походи проти зовнішніх ворогів — половців, поляків і угрів — залишили в наших літописах чимало слідів, на основі яких можемо відтворити собі відносно добрий образ українського війська у XIII-у столітті⁴³. Це особливо

---

⁴⁰) Omeljan Pritsak and John Reshetar, Jr.: "The Ukraine and the dialectics of Nation-Building". Slavonic Review, vol. XXII, No. 2, p. 232.

⁴¹) Павло Грицак: »Галицько-Волинська держава«, Нью-Йорк, 1959, стор. 75.

⁴²) ПСРЛ, II, стор. 782.

⁴³) Найліпша праця про українське військо це »Історія українського війська«, за редакцією І. Крип'якевича, В. Гнатевича і Л. Левицького. Вінніпег, 1953. На цій праці, в основному, спираються наші відомості про українське військо XIII-го століття.

важливе для нашої праці тому, що саме українським збройним силам того часу довелося виступити проти татарських наїзників. Хоч українські збройні сили напередодні другого татарського нападу, як по лінії організації, так і по лінії бойово-тактичній, були органічно зв'язані з військом за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, проте знаходимо в них і чимало суттєвих змін. А зміни ті були зумовлені насамперед політичними і суспільно-економічними процесами, що відбулись в Україні на протязі трьох століть. Перетворення України з монархії із сильною центральною владою київського князя на федерацію незалежних князівств із осередками в Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі, Новгороді Сіверському і Турові, спричинило не тільки упадок центральної політичної влади князів, а й зменшило їх економічні ресурси. У зв'язку з тим колишня професійна дружина, яку утримував князь, ступеневе меншає і головну роль починає відігравати колись другорядне «народне ополчення».

Княжа дружина XIII-го століття в Україні — це військо бояр, зобов'язаних до військових чинностей з приводу посідання земельних обширів, що їх надали їм князі. На заклик князя боярин був зобов'язаний брати участь у воєнних походах, бути вірним князеві. Прикладом такої вірності можуть бути волинські бояри, яких бачимо біля малолітнього Данила Романовича навіть тоді, коли він був змушений скитатися на вигнанні. Але бували й випадки, коли бояри зраджували своїх князів і переходили на бік їх противників. Карою за зраду була конфіскація боярського майна, вигнання зрадника за межі княжих посіlostей, а часом і його смерть. Так, напр., у 1234 році Данило «прийшов і став на березі Дністра, зайняв Галицьку землю і роздав городи боярам і воеводам; вони мали багато прибутків»⁴⁴.

Боярська дружина ділилась на старшу й молодшу. До старшої належали багатші та впливовіші бояри — вони виконували функції прибічної княжої ради, мали вищі військові й адміністративні уряди. До молодшої дружини належала передусім молодь, що походила з боярських родів. Служба в дружині була для неї свого роду військовою школою. Молодші дружинники в історичній літературі мають назву «отроки».

Другу, більшу, складову частину княжих збройних сил XIII-го століття, воїв загального ополчення, князь скликав у випадку потреби. Народному ополченню підлягали селяни-смерди і міщани-горожани. Добру ілюстрацію до сприятливої атмосфери зібрання загального ополчення подає нам літопис під датою 1151 року. Під час нападу Юрія Суздальського і Володимира Галицького на Київ, кияни вирішили допомогти своєму князеві Ізяславові своїми силами, кажучи: «Хай іде кожний, хто тільки може хоч друк у руки взяти, а як би хто не пішов — дай нам його, ми його самі поб'ємо. І так пішли всі радо, один від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях, і піші, у великій кількості»⁴⁵.

⁴⁴) ПСРЛ, II, стор. 777; »Гал.-вол. літ.«, стор. 9.

⁴⁵) ПСРЛ, II, стор. 433-434; Грушевський, *цит. праця*, т. II, стор. 170.

Народне ополчення базувалося на територіяльному принципі. У зв'язку з тим князівства були поділені на мобілізаційні округи — тисячі. Тисячі, правдоподібно, також були адміністративними одиницями. На чолі округи був визначений князем тисяцький. Він не тільки провадив свій відділ до бою⁴⁶, а також, у випадку потреби, виконував важливі доручення. Як відомо, на наказ Данила Романовича тисяцький Дмитро організував оборону Києва від татарів. Літописи згадують і соцьких⁴⁷. Хоч не маємо про них ближчих інформацій, все ж таки є підстава здогадуватися, що соцькі виконували адміністративні та військові завдання меншого значення⁴⁸.

Зброю (яку звали тоді «оружжя») наших військ того часу можна поділити на оборонну й зачіпну. До оборонної належали: панцер, званий тоді «броня», шолом і щит. До зачіпної — копія, меч, шабля, топір і лук зі стрілами. Панцер, охорона горішньої частини тіла, був з металевих колісцяток, сполучених між собою. Часом, під впливом степовиків, панцері були зроблені також зі шкіри, на яку нашивали металеві круглі плитки. Шолом, залізне накриття голови, мав форму стіжка. Лице воїна часом було відкрите, а часом закрите маскою, з прорізами на очі, ніс і уста. Щит служив для охорони тіла від ударів меча, топора чи стрілів. Щит, звичайно, був видовженої форми, ширший у горішній і вужчий у долішній його частинах. Був зроблений з дерева і покритий бляхою. Копія — дрючок, закінчений залізним вістрям. Довжина копії від півтора до двох метрів. Легші й коротші копії звали сулицями. Їх кидали у ворога. Коли копія мала при вістрі залізний гак, тоді її звали рогастиною. Рогастиною часто стягали ворогів із коней. Мечі наших княжих воїв були двосічні, довгі біля 100 см, з того на вістря припадало до 80 см, а решта на рукоятку. Меч носили у шкіряній піхві «при ребрі». Під впливом степовиків наші воїни часом мали і шаблі. Шабля була трохи довша (біля 120 см) ніж меч, але легша, легко закривлена. До зачіпної зброї належали лук і стріли. Воїни носили їх у сагайдаках.

Відповідно до родів зброї, княже військо, як кіннота, так і піхота, ділилося на дві категорії: на легко- і тяжкозбройних воїнів. Тяжкозбройних вояків називали тоді «оружниками». Вони були озброєні повним озброєнням, себто — панцером, шоломом, щитом, мечем і копією. Тому, що в той час зброя була досить дорога, князі призначали для оружників окремі джерела прибутків. Так, напр., стольник Данила Романовича, довідавшись, що боярин Доброслав дав Коломию Домажиричеві й Молибожичеві, робить йому докори, кажучи: «Як ти можеш без княжого дозволу віддавати її (Коломию) отим? Аджеж великі князі тримають оцю Коломию для роздавання оружникам». Оружники, як елітарна частина княжого війська, були предметом окремої уваги не тільки місцевого населення, а й

46) ПСРЛ, II, стор. 821, 767.

47) ПСРЛ, II, стор. 763.

48) М. Б. Ждан: «Перший напад татар на Україну», «Виз. Шлях», кн. 8/92, Лондон, 1961, стор. 800-801.

ворогів. Коли угорський король Андрій, що воював із Данилом, підійшов під город Володимир, він сказав: »Такого городу я не бачив і в німецьких краях«, так гарно він виглядав, як на ньому стояли вояки, а щити їх блищали і оружники були подібні до сонця«⁴⁹.

Другою категорією княжого війська були легкозбройні вояки, в першу чергу піхотинці, яких — з огляду на їх озброєння — називали також стрільцями. Мистецтво стріляння з лука в Україні було досить розвинене⁵⁰, що й підкреслювали сусіди України, поляки. Під час бою із ятв'ягами в 1249 році, коли мазовецький князь Земовіт опинився у тяжкому становищі, він післав до князя Василька прохання: »Пришліть мені стрільців«... На те наспіло багато (руських) стрільців, повбивали багатьох (ятв'ягів) і стрілами відігнали від острога (в якому боронились оточені ляхи)«⁵¹.

Звичайно, стрільці починали бій, маючи за собою забезпечення з боку оружників або мурів міста. Коли в 1149 році князь Юрій Мономахович пішов війною на Ізяслава (на Волинь) і дійшов під Луцьке, з городу вийшли стрільці й стрілами зустріли його військо. Під натиском війська Юрія, стрільці-піхотинці втекли за мури городу⁵².

Під час довших воєнних походів із княжим військом їхав обоз. Завданням обозу, що складався з возів-теліг (узимку зі саней) було забезпечувати військо харчовими засобами і важкою зброєю. Часом, у випадку потреби, відповідно уставлені вози обозу були оборонними позиціями княжих військ⁵³. Підводи постачали селяни, вони постачали й харчі для війська, особливо борошно і м'ясо. Під час постою, вози уставляли колом, а в середині розкладали шатра. Перед битвою тяжкозбройні вояки йшли до обозу й накладали на себе зброю. Після битви знову вертались до обозу, скидали зі себе зброю і складали її на вози. Обоз завжди берегла сторож.

При княжих військових частинах існували окремі інженерно-саперські відділи, що займались будовою мостів, прорубуванням доріг крізь лісові гущавини і вставляли відповідні прилади для здобування укріплених городів. Галицько-волинський літопис розказує, як то »князь Данило з Васильком зібрали силу, веліли приладити праці та інші прилади до облоги і рушили на город Люблін«⁵⁴.

Перед військом, що було в поході, їхали відділи легкої кінноти — сторожі. Їх завданням було вислідити ворога і перевірити, які в нього сили.

49) ПСРЛ, II, стор. 765; »Гал.-Вол. літопис«, стор. 5.

50) Князь Василько стріляв через р. Сян в околиці Завихосту (ПСРЛ, II, стор. 796).

51) ПСРЛ, II, стор. 811; »Гал.-вол. літопис«, II, стор. 35.

52) ПСРЛ, II, стор. 389-390.

53) Прикладом є друга фаза битви над Калкою, коли війська київського князя Мстислава з-за возів намагалися відбити наступу татарів.

54) ПСРЛ, II, стор. 796; »Гал.-вол. літопис«, II, стор. 25.

З невеликими ворожими відділами вони зводили бій, а натрапивши на великі ворожі відділи — відступали.

Безпосередньо перед великою битвою оружники одержували наказ вбрати на себе панцері та шоломи. Потім укладалися у бойові лави. Поділ на тактичні одиниці деколи був зроблений заздалегідь, ще під час походу, але найчастіше це відбувалося перед самим боєм. Тоді головний вождь, звичайно князь, об'їздив лави воїнів і заохочував їх до бою. Наприклад, перед боєм із половцями в 1235 році князь Данило Романович у своїй промові до воїнів сказав: «Вояк, що вийшов до бою, повинен або перемогти, або згинути з руки противника»⁵⁵. Але князь не починав легкодушно бою після довгого маршу, бо «не годиться іти втомленим воякам проти свіжих»⁵⁶.

До бою військо уставлялось у лаву, середина якої звалась чолом, а бічні частини — лівим і правим крилами. Звичайно, чоло становили оружники, а на крилах були стрільці. За першою лавою була друга, а то й третя, з резервними силами, що мали вирішувати бій. Співпраця між різними родами армії — кіннотою, піхотинцями, оружниками і стрільцями — була диктована тереновими умовами і потребами розвитку бою.

Укріплених городів (міст) в Україні було досить багато. Найстарші з них були збудовані ще в доісторичні часи, наймолодші — в XIII-му столітті. Звичайно, під будову городів вибирали такі місця, які вже з природи були певним захистом від наступу ворога. Отже будовано городи на узгір'ях (Крем'янець), в розгалуженні рік (Любачів), серед лісів і багон (Турів) і т. д. Але сама природа не вистачала, щоб захистити город від ворога. Город вимагав завжди додаткових більших або менших укріплень. Якщо город не був забезпечений потоком або річкою, тоді звичайно першим, зовнішнім його укріпленням був штучно викопаний рів, що з усіх боків або, принаймні, з найбільш відкритого боку, оточував город. Часом рів наповняли водою. Через рів перекладали міст, який у наглій потребі розкидали. Літописець розповідає, що під час несподіваного нападу, відділи князя Ізяслава були б удержались до Білгороду (1151 р.), якби не те, що митник зауважив їх і розкинув міст⁵⁷.

Другим укріпленням городу був штучно висипаний вал (приспа, переспа). На валах будували додаткові укріплення — дерев'яні стіни або заборони із грубих, загострених палів, густо вбитих у землю один біля одного. Крізь вали вели до городу ворота (брами). Кількість воріт залежала від величини городу. В середині деяких городів було ще одне укріплення довкола княжих теремів. Це був т. зв. дідинець — щось у роді пізнішої цитаделі, — в якому, в крайній небезпеці, можна було сховатись.

⁵⁵ ПСРЛ, II, стор. 773; «Гал.-вол. літопис», II, стор. 10.

⁵⁶ ПСРЛ, II, стор. 773; «Гал.-вол. літопис», II, стор. 11.

⁵⁷ ПСРЛ, II, стор. 415; М. Грушевський: «Історія України-Руси», II, стор. 167.

Під час нападу ворога город давав захист не тільки своїм мешканцям, а й населенню найближчої околиці. Залога міста, якщо вона була міцна, не тільки захищала місто від наступів ворога, засипаючи його стрілами, а й робила вилазки і завдавала ударів ворогові.

Ворог під час облоги міста старався знайти найслабші місця у його оборонних спорудах, щоб вдертись до нього. Щоб захистити себе від граду каміння і стріл оборонців, що падали з-поза валів городу, ворог наступав під заслоною рухомих веж. До кидання каміння на оборонців уживав метавок (прац, катапульт). З літопису відомо, що каміння для метавок було дуже тяжке, щоб піднести його треба було чотирьох людей. Засяг киненого метавкою каміння був півтора раза більший, ніж стріли з лука⁵⁸. Вилім у воротах ворог робив з допомогою пороків або таранів.

Характеризуючи воєнне мистецтво наших княжих військ, треба ствердити, що воно мало всі прикмети тодішнього європейського заходу. Татарській воєнній штуці воєнна стратегія наших військ не дорівнювала в ділянці тактичного маневрування та координації дій усіх військових частин. Зате ж княжі війська відзначалися індивідуальною посвятою вояків, відвагою, а то й героїзмом. Ці прикмети українського княжого війська підкреслені й у наших літописах⁵⁹.

(Далі буде)

⁵⁸) ПСРЛ, II, стор. 772.

⁵⁹) В бсю з уграми 1232 року: «Князь Данило наскочив на них іззаду, рубав їх... він побачив стяг Васильків, що добре боровся... сулиці його криваві, а спис пощербився від ударів меча» (ПСРЛ, II, стор. 768; «Гал.-вол. літопис», II, стор. 7).

Увага!

Увага!

Вже появилася і поступила в продаж монументальна книга англійською мовою про московську окупацію України під назвою

RUSSIAN OPPRESSION IN UKRAINE

Книга має 576 сторін друку плюс 24 сторінки ілюстрацій, у твердій полотняній оправі, з мистецько-оформленою обкладинкою.

Ціна (без пересилки) 36 ш., у США і Канаді — 8 дол.

Просимо замовляти в Українській Видавничій Спілці:

*Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N.1., Great Britain.*

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

(1941—1944 роки)

(Продовження, 5)

40. УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА; ЇЇ ІСТОРІЯ

Про Українську Автокефальну Православну Церкву і історію подаємо витяг із Енциклопедії Українознавства (автори — проф. Н. Полонська-Василенко і проф. М. Чубатий, стор. 617-619).

»Не зважаючи на заходи російського уряду в напрямі русифікації Української Церкви, в ній не завмирало прагнення зберегти свої звичаї, соборність, українську мову проповідей. Після поновлення Української держави 1917 року, на Україні прокинулося прагнення мати незалежну Православну Церкву — спочатку у формі автономії, а з 1918 роком — автокефалії. В 1917 році в Києві постала Всеукраїнська Церковна Рада з духовництва і мирян. Вона взяла на себе завдання добитися автокефалії Української Православної Церкви. Проте лише восени 1918 року вдалося підготувати закон про автокефалію Української Церкви, оголошений 1. 1. 1919 року. В лютому 1919 року Україна опинилася під советською владою, тому автокефалія не могла бути офіційно оформлена. Вона зустріла спротив російського духовництва, що не давало змоги встановити єпископів для Української Церкви. Нарешті, 11 жовтня 1921 року в Києві відбувся Церковний Собор, на якому ухвалено в наслідок неможливості мати канонічно висвячених єпископів, рукоположити їх за прикладом застосовуваної якийсь час старохристиянської практики в Олександрії — покладенням рук присутніх, без єпископської хиротонії. Так рукоположено в єпископи поважних українських священників — о. Василя Липківського та о. Нестора Шаравського; вони, вже звичайним способом, висвятили (рукоположили) ще 27 єпископів. *Василь Липківський* став першим митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви. Автокефальна Церква мала велике число прихильників на Україні: населення приваблювали її народний характер, українська мова, поновлення старих українських звичаїв. Швидко зростало число парафій і єпархій: 1927 року було 10.657 священників. Советський уряд деякий час терпів їх, зацікавлений тим, що завдяки постанові Автокефальної Церкви послаблюється патріярша Церква. Таким чином на Україні було дві Церкви: російська патріярша і Українська Автокефальна. Коли ж у Москві постала »Жива« Церква, деякий час протегована советським урядом, бо маніфестувала свою відданість до нього, »Жива« Церква, як автономна частина московської »Живої« Церкви, поширювалася й на Україну. Аналогічний процес розкладу почався і в Автокефальній Церкві: з'явилася »Українська Діяльна« Церква. Так на Україні

якийсь час стало діяти чотири Церкви. 1928 року почалося переслідування Автокефальної Церкви, нищення її. Більша частина єпископів та священників була арештована, тортурована й заслана. В кінці 1930 року на Україні вже не було жодного єпископа Автокефальної Церкви. Єдиний, хто залишився живим, був єпископ Іван Теодорович, який 1925 року переїхав до Канади, а звідти до США».

41. ПРАВОСЛАВНА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА В ПОЛЬЩІ

»У висліді Ризького договору в межах Польщі лишилося близько 4,000.000 православних, з них — 2,500.000 українців. Виданою польським Міністерством Віровизнань і Освіти з 30. 1. 1922 року »Тимчасовою постановою про відносини держави до Православної Церкви в Польщі« проведено першу реорганізацію Православної Церкви і піддано її під контроль уряду, а митрополитом став українець Юрій Ярошевський. Томос царгородського патріярха Григорія VII з 13. XI. 1924 року визнав Автокефальну Православну Церкву в Польщі. Відтоді вона стала незалежною від канонічної влади московського патріярха і свої внутрішні справи мала остаточно упорядкувати на своєму соборі. Православну Церкву поділено на 5 єпархій: варшавсько-холмську, поліську, волинську, гродненську і виленську. Православні єпископи мали звичайно і вікарних єпископів. Загальне керівництво належало Соборові Єпископів, ведення поточних справ — Св. Синодові під головуванням митрополита, яким став 1925 року Діонісій (Валединський). В дійсності поза суто-канонічними справами керівництво Православної Церкви належало директорові департаменту в Міністерстві Віровизнань і Освіти.

Польська влада не дозволила скликати Собору, хоча передсоборна комісія з духовних і світських під проводом митрополита впродовж кількох років опрацювала матеріали, потрібні для праць Собору. Натомість польський уряд декретом президента Польщі 18. XI. 1930 року і розпорядженням Ради Міністрів із 10. XII. 1938 року нормував внутрішнє життя Православної Церкви, визначив її відносини до влади й затвердив »Статут Польської Автокефальної Православної Церкви«.

Виключною мовою урядування в Православній Церкві в Польщі й на Поліссі була мова польська; на Холмщині вона була мовою проповідей і навчання релігії православних дітей.

Все таки на православному факультеті Варшавського університету (деканом його увесь час був митрополит Діонісій) деякий час діяв гурт українських професорів (В. Віднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко), і з цього факультету вийшло деяке число освічених і свідомих українських православних священників.

Згодом польонізація Православної Церкви посилилася. В 1938 році митрополит Діонісій висвятив на єпископів двох поляків, і це був перший крок, щоб обсадити поляками всю православну ієрархію. Для польських цілей служив і т. зв. Польський Православний Інститут у Гродні. В 1939 році на 10 єпископів було 6 росіян, 2 поляків і лише 2 українців. Крім польонізації православ'я, проваджено також акцію, скеровану безпосередньо проти

православ'я, а саме натиск на перехід на римо-католицизм і масове нищення церков на Холмщині в 1938 році, що викликало протест митрополита Андрія Шептицького.

Зорганізований опір православ'я проти польського наступу був слабкий, головню через наявність російської ієрархії. Не були активною силою в обороні Православної Церкви й православні монастирі з монахами староросійського типу. Найактивнішою протипольською акцією проявила себе Волинь, де ніколи не вдалося провести польонізації. Це значною мірою треба завдячувати тому, що там довгий час діяли два українські владики: архієпископ Олексій Громадський у Крем'янці та вікарний єпископ у Луцькому Полікарп Сікорський. На Волині — меншою мірою на Холмщині — діяла деяка кількість свідомих українських православних священників та світської інтелігенції, які й дали початок заходам для українізації обмосковленої Православної Церкви. Це робили: Т-во ім. Петра Могили в Луцькому, деякі братства і церковні діячі, як І. Власовський, Н. Кибалюк, В. Островський, А. Річинський, а на Холмщині — В. Косоноцький, С. Любарський і Пастернак. По стороні цієї української церковної течії був також єпископ Полікарп».

42. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІСЛЯ 1939 РОКУ

»В часи першої советської окупації Західньої України під пресією окупаційної російської влади волинські єпископи Олексій та Полікарп визнали над собою зверхність московського патріярха.

В цей самий час на тій частині української території, що входила до складу т. зв. Генеральної Губернії, діяла далі Православна Автокефальна Церква під проводом митрополита Діонісія. Він висвятив двох єпископів — обидвох українців: на холмсько-підляського — Іларіона (І. Огієнка), на краківського і лемківського — Паладія (Видибіда-Руденка). Православна Автокефальна Церква в Генеральній Губернії мала український характер, а завдяки праці архієп. Огієнка (згодом з титулом митрополита) Холм став важливим осередком українського церковного життя. Коли ж 1941 року Україну окупували німці, церковне життя відновилося. Архієпископ Олексій уважав себе зв'язаним зміною юрисдикції, натомість єпископ Полікарп відмовився далі визнавати московського патріярха, — тому на Центральній і Східній Україні постали дві Церкви: Православна Автокефальна і Автономна. Автономна під проводом митрополита Олексія Громадського була підлегла московському патріярхові. Після смерти митр. Олексія на чолі Автономної Церкви став архієпископ Пантелеймон Рудик (з походження галичанин, москвофіл). 1942 року поновлено Українську Автокефальну Православну Церкву. Вона значно відрізнялася від Церкви 1921 року, бо вже мала канонічно-правне духівництво: єпископів висвятив митрополит Діонісій з архієпископом пинським Олександром. Єпископ Луцький Полікарп став митрополитом. Рукоположено нових єпископів: Ніканора, Ігоря, Михаїла, Володимира, Платона, Григорія, Генадія, В'ячеслава, Мстислава, Сильвестра. Вони рукоположили багатьох священників. Почалося посвячування церков, перетворених за советів на кіна, склепи,

театри; збудовано чимало нових. Поновлено навчання дітей релігії та церковну практику.

Перед новою окупацією України більшовиками в 1943 році більша частина автокефального духівництва виїхала на еміграцію. На еміграції головним осідком УАПЦ, що її очолив митрополит Полікарп, стала Німеччина. Утворено Синод УАПЦ з представників вищого духівництва. На ґрунті різного інтерпретування засад УАПЦ 1921 р., зокрема питання канонічної правноти висвячення митрополита В. Липківського, виборноти духівництва й участі парафіян у церковних справах та ін., в УАПЦ в 1948 році стався розкол: виділилася частина вірних, з єпископом Григорієм на чолі, і організувала окрему «Соборноправну» Церкву.

На Україні советська влада стала підтримувати церковну організацію, підлеглу московському патріярхові. На відміну від передвоєнних років, советська влада припинила прямі переслідування російської Церкви, надаючи будинки для церков і церковних виховних закладів (духовні академії і семінарії), даючи папір для видань, дозволяючи церковні з'їзди тощо, бо під час війни стало ясно, що антирелігійна політика збанкрутувала і що доцільніше дозволити розвиток релігії, зробивши Церкву знаряддям держави. При цьому характеристично, що ця назовні протегована Православна Церква зветься «Русская Православная Церковь» і в усіх справах підлягає утвореній 1943 року Раді в Справах Російської Православної Церкви, установі адміністративного характеру. Хоч Російська Православна Церква в своїй діяльності виступає як знаряддя советської влади, вона по-старому заборонена для всіх членів комуністичної партії, комсомолу, відповідальних службовців тощо. Що більше толерується Російська Православна Церква, то рішуче нищатья всі християнські Церкви, передусім Українська Автокефальна та Греко-Католицька Церкви, які не мають жодних прав і представники яких безжалісно переслідуються» (Н. Полонська-Василенко і М. Чубатий, «Енциклопедія Українознавства», стор. 617-619).

43. А СПРАВА ЦЯ ВИГЛЯДАЛА ОСЬ ЯК

Коли в 1938 році восени розпалася Польща, то московські більшовики захопили й західньс-українські землі. На ці «визволені» землі привезли і свого митрополита Ніколая. Прибувши на окуповану більшовиками Волинь, цей советський митрополит Ніколай оселився в Луцькому. Він звернувся в імені московського патріярха з обіжним листом до архиереїв Православної Церкви, що діяла за Польщі й на землях Західньої України, з пропозицією, щоб вони відійшли від митрополита Діонісія Варшавського, як свого зверхника, і визнали над собою зверхність московського патріярха.

Я особисто мав розмову в цій справі в Німеччині з покійним митрополитом (кол. архієпископом) Олександром Пинським. Він вияснив мені цю справу так. Коли митрополит Олександр одержав обіжний лист від советського митрополита Ніколая з пропозицією піддатися під юрисдикцію московського патріярха, він на цьому обіжному листі написав таку резолюцію: «Читав і прийняв до відома». І цей лист із такою резолюцією одіслав до советського митрополита.

Отже, митрополит Олександр не визнав над собою зверхности московського патріярха і залишився в юрисдикції митрополита Діонісія. Архiepіскоп Крем'янецький Олексій визнав над собою зверхність московського патріярха і перейшов до його юрисдикції, а потім, за часів німецької окупації, очолив т. зв. Автономну Церкву, залежну від Москви.

На моє запитання про єпископа Полікарпа, митрополит Олександр дав таку відповідь, що — мовляв — краще ви самі в цьому розберіться. А подумавши, сказав мені: »Так, архiepіскоп Полікарп був піддався під юрисдикцію московської патріярхії. Адже архiepіскоп Полікарп разом із московським митрополитом Ніколаєм висвячував на моє місце в архисреї Веніямина«.

В кожному разі советський митрополит Ніколай, як намісник московського патріярха, звільнив з катедри архiepіскопа Олександра і наказав йому вибратися з церковного приміщення. На місце архiepіскопа Олександра советський митрополит Ніколай разом із єпископом Полікарпом висвятив у Луцькому єпископа Веніямина. Отже, єпископ Полікарп виконував доручення московського патріярха, брав участь у висвяті нового архієрея Веніямина на місце архiepіскопа Олександра, що не хотів перейти до юрисдикції московської патріярхії. Під час советської окупації Волині, аж до німецької окупації в 1941 році, єпископ Полікарп сослужив з митр. Ніколаєм і під час Служби Божої поминався вже не колишній зверхник митр. Діонісій, а московський патріярх. Отже, чи перейшов єпископ Полікарп до юрисдикції московського патріярха? Вирішення цього питання залишаємо самому читачеві та фахівцям у тій справі. Я лише констатую факти для історії. А історія ствердить, що єпископ Полікарп був визнав над собою зверхність московського патріярха.

Адже вже самий факт, що єпископ Полікарп разом із московським митр. Ніколаєм висвячував у єпископи Веніямина на місце усуненого з катедри архiepіскопа Олександра (Іноземцева) Пінського, що не визнав над собою зверхности московського патріярха, стверджує, що єпископ Полікарп був перейшов до юрисдикції московського патріярха. Бо чому ж московський митр. Ніколай міг наказувати єпископові Полікарпові брати участь у хиротонії єпископа на місце позбавленого катедри архiepіскопа Олександра, що не хотів визнати зверхности московської патріярхії, якщо єпископ Полікарп, мовляв, сам також не визнав зверхности московського патріярха? Захисники єпископа Полікарпа зазначають, що єпископ Полікарп не подав заяви в писаній формі, що він приймає зверхність московського патріярха. Проте дії єпископа Полікарпа стверджують, що він, єпископ Полікарп, таки піддався московській патріярхії. Це й дало канонічне право московському патріярхсві застосувати до єпископа Полікарпа певні санкції (до речі, стверджені вселенськими патріярхами), про що ми пишемо далі.

Порушую цю справу тому, що я — як голова УНРади — брав участь у відбудові нашої Церкви. Але, як я вже зазначував, проживаючи під московсько-большевицькою окупацією, ми дослівно були відтяти від вільного світу большевицькою залізною заслоною і не знали, що діялося на Волині. Як виявилось пізніше, справа з українськими єпископами, щодо їх кано-

їчної підлеглості, була дуже складна, особливо — заплутана. Це наробило потім великої шкоди для нашої Церкви, а тим самим і для української справи взагалі.

У всякому разі влітку 1942 року «местоблюститель» московського патріаршого престолу Сергей надіслав вікарному єпископові Луцькому Полікарпові (в нашій Церкві Полікарп уже мав титул митрополита Луцького і Ковельського та адміністратора Української Православної Церкви) суворе попередження. «Местоблюститель» Сергей у чисто церковно-московському стилі писав: «Ведомо нам стало, что вы — викарный епископ Луцкий — подняли мятеж против своей матерной московской Православной Церкви и начали организовывать какую-то Украинскую Автокефальную Церковь...» Далі він пропонує єпископові Полікарпові негайно припинити його дії, спрямовані проти московської патріархії. В противному разі, зазначав «местоблюститель» московського патріаршого престолу, до єпископа Полікарпа будуть застосовані відповідні санкції.

На початку 1943 року московський патріарх прислав митрополитові Полікарпові оповіщення, зміст якого був такий: Оскільки, мовляв, вікарний єпископ Луцький добровільно був приєднаний до нашої — московського патріарха юрисдикції, і навіть виконував наші доручення (участь у хиротонії єпископа Веніямина), і був нами попереджений у справі його дій, спрямованих на шкоду московської патріархії, проте далі продовжує діяти на шкоду московської патріархії, московський патріарх виводить єпископа Полікарпа з монашого чину і позбавляє його духовного сану. Це оповіщення підписав московський патріарх, а нижче ствердили патріарх Олександрійський і патріарх Антіохійський.

Не беремося тут судити вчинку московського патріарха, а лише стверджуємо історичний факт. Подали ми і статтю проф. д-ра Н. Полонської-Василенко і проф. д-ра М. Чубатого, що надрукована в Енциклопедії Українознавства. Але в кожному разі ця подія принесла нам велику шкоду. Насамперед, Українська Автокефальна Православна Церква розбилася на кілька окремих Церков, а в цілому не визнається Вселенським патріархом, як Церква канонічна. Мав слушність митрополит Греко-Католицької Церкви Андрій Шептицький, що турбувався долею Української Автокефальної Церкви більше, як деякі наші православні єпископи. А ще в 1943 році, як я вже згадував, митрополит Шептицький сказав мені: «Передайте вашим єрхиєреям, щоб вони не поривали канонічного зв'язку з митрополитом Діснисієм Варшавським, бо в противному разі загублять канонічність і тоді московська Церква візьме над Українською Православною Церквою зверхність».

Нині на еміграції існує декілька відламків Української Автокефальної Православної Церкви, які не вважаються канонічними Церквами і не визнаються Вселенським патріархом. На еміграції є ще один, так би мовити, уламок від Православної Церкви в колишній Польщі. Ця Церква називає себе Українською Автокефальною Православною Церквою в екзилі. Очолює її кол. архієпископ Львівський, Краківський і Лемківський Паладій, до

якого був приєднаний і архієпископ Ігор, але нині вже відійшов. Ця невеличка Церква визнається Вселенським патріярхом за законну, а її архиєреї — за канонічних.

Інкони можна почути сентенцію такого малограмотного змісту від т. зв. «горе-політиків» з соціалістичного табору: «Що нам, мовляв, до опінії Вселенського патріярха, нехай він нас не визнає, це не мусить нас турбувати. У своїй майбутній самостійній Українській державі, мовляв, утворимо таку Церкву, яку самі захочемо».

На жаль, таке твердження висловлює й один із наших малоосвічених єпископів тут, в Америці. Але річ у тому, що перш за все треба створити свою самостійну державу, а для цього нам обов'язково, необхідно мати канонічну Українську Автокефальну Православну Церкву ще тут на чужині, щоб наші архиєреї і священники, повернувшись в Україну, мали перевагу над московськими єпископами, які все ж таки канонічні.

Якщо наші архиєреї вернуться в Україну як неканонічні, то московська канонічна Церква візьме верх, збаламутить народ і потягне його за собою. Церква митрополита Василя Липківського утворилася завдяки тогочасному великому національно-релігійному здвигові, але й вона намагалася здобути канонічність, чому дуже перешкоджали як московська Церква, так і московські більшовики. Коли в нас, в Україні, буде відбудована своя держава і своя влада, тоді ми зможемо вирішувати, очевидно за згодою народу, і напрямні нашої Православної Церкви. Отже, ще раз і ще раз повторюю, мав велику слушність високоосвічений і великий український патріот митрополит Шептицький, підкреслюючи, що Українська Автокефальна Православна Церква обов'язково мусить зберегти канонічність, бо інакше буде підпорядкована Москві.

Це так турбувався долею Української Православної Церкви архиєрей-українець, католик. А ось перед нами церковний журнал «Життя і Церква» (орган Української Православної Церкви в екзилі, очолюваної архієпископом Паладієм, Нью-Йорк, ч. 9-10, 1961). З цього журналу подамо частину листа митрополита Ніканора, що перебуває в Німеччині в Карлсруе, до архієпископа Ігоря, що нині спараліжований живе в Нью-Йорку*. Митрополит Ніканор пише дослівно так: «Годі вже нам товктися з тими «греками» чи там іншими «турками», нехай собі здорові будуть! Що нам до них? Добра вони нам ніколи не зробили...» (див. згаданий журнал, стор. 31). Оце ми подали думку митрополита не католицької й не протестантської Церкви, а митрополита Української Православної Церкви Ніканора Абрамовича, людини освіченої, бо в 1909 році він закінчив у Житомирі Волинську духовну семінарію, а в 1910 році був висвячений в ієреї.

На нашу думку, не по правдивому шляху повели керівники нашу Українську Православну Церкву. А Церква, як ми вже зазначили, відіграла і відіграватиме величезну роль в житті українського народу.

(Далі буде)

*) Як людина хвора, що втратила мову й пам'ять, він не може відповідати за свої вчинки.

Ол. ІНГУЛЕЦЬ

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ

(Народився 30 серпня 1875, помер 21 вересня 1944)

Не ставимо собі за мету висвітлити творчість Олександра Кошиця, це зроблять колись музикознавці та історики музики, а ставимо собі за мету коротко висвітлити його життєвий шлях на основі його спогадів та інших матеріалів.

Наша праця поділена на два розділи — вияснення генези творчості Олександра Кошиця, для чого ми дозволили собі зачитувати вислови професора Вадима Щербаківського, близького приятеля Кошиця, і короткої біографії його життя. Проф. Вадим Щербаківський окреслив генезу творчості Олександра Кошиця так:

«...Вияснення генези якої б то не було творчості є незвичайно важкою справою і коли я відважуюся підняти це питання у зв'язку з іменем нашого геніяльного Кошиця, то лише з усіма застереженнями. Це тільки моя перша спроба, як людини близької до Кошиця, його приятеля, його ровесника, який знав його ще з-перед 1905 року. Це спроба хоч деякою мірою висвітлити це питання, і то спроба, яка зовсім не претендує на повноту. Кошиця і його творчість не можна зрозуміти й висвітлити, не виставивши його на певному тлі, яке б ясно окреслювало контури його психічної істоти і його духовної структури.

»Навпаки тлом або фоном мусить бути осередок, з якого він вийшов, школа, в якій він учився, і ця наука, яку він пройшов. Це тло дозволить нам ліпше відчутти його могутню індивідуальність і зрозуміти, з чого виросла його специфічна музико-творча, а особливо диригентська діяльність. Але при всім тім є ясным уже наперед те, що геніяльність не може виявитися у всій своїй силі без систематичної, довгої і впертої праці. Отже, виходить з того, що нам важливо знати, в яким осередку він народився, де учився і яку високу школу скінчив.

»Кошиць був продуктом певної доби і був членом певного людського осередку. А був він членом такого соціального осередку, яким наші письменники не цікавились і навіть погорджували ним. Наші письменники стояли під дуже великим впливом московського нігілізму, зовсім не цікавилися тим осередком, він здавався їм не вартим уваги інтелігентного письменника, вихованого в покорі перед цензурою і перед московським ароматним лаптем. У письменників не було найменшого зрозуміння ні

дійсних інтересів того осередку, ні його дійсного життя, і вони або підходили до нього з гумористичною призмою, або зовсім його промовчували.

»Один тільки Свидницький у своїх «Люборацьких» підійшов до цього осередку як людина з серцем. А, між іншим, цей осередок дуже інтересний сам по собі; він нам дав Кошиця і Леонтовича, і Стеценка, і Ступницького, і силу-силенну різних оперових артистів, які заповнювали собою всі ліпші оперні театри Росії, починаючи від імператорських і кінчаючи приватними. Цей осередок є сільським-попівським. Але він дав також академіків, професорів та вчених для всіх російських університетів. Дав він також письменників, поетів та громадських діячів«.

У відродженні України він заступив козацьку й дворянську верству, яка зрадила свій народ і перейшла на службу Москві та Польщі. Не пішов він слідами московської духовної верстви, яка дала безліч нігілістів на чолі з Чернишевським і Добролюбовим, не захоплювався він різними соціалістичними ідеями, а віддав усі свої сили для відродження України.

Багато вийшло з цього осередку провідників нашого національного відродження. В галузі релігійній з нього вийшов Кам'янець-Подільський єпископ Парфеній, який у 1906 році добився дозволу від «Святейшого синоду» на переклад Святої Євангелії та Діяній св. Апостолів на українську мову, за що в часи посилення урядової реакції був переведений на працю в одну із сибірських епархій; вийшов з цього осередку й митрополит Липківський.

»Це той осередок, великої культурної ролі якого ніхто з наших письменників і не запримітив, та не тільки письменники, а й громадськість. Цей осередок власне зберіг нам всі наші культурні традиції, зберіг особливе розуміння християнського православ'я, зовсім не подібного до московського, яке трудно назвати православ'єм. Цей наш осередок особливо плекав церковний спів, але на фоні і, так сказати б, в атмосфері зовнішній, народного селянського співу. І, власне, в красоті співу, співу як молитви до Бога, який давав вихід своїй покорі і приносив свою жертву Богові з найглибших глибин свого ества, ества просякнутого естетикою краси співу.

»Кошиця не можна зрозуміти психологічно, не поставивши його на цьому фоні, який дає можливість яскравіше освітлити і рельєфно відтінити його специфічну геніяльність. Він був сином певної доби, але в той же час такого соціального осередку, який знищений комуністами і ніколи вже не вернеться, ніколи не буде зрозумілий і оцінений так, як він того заслуговує.

»Його осередок знищили комуністи в початках революції в першу чергу, бо вони добре знали, що він завжди буде стояти на сторожі віри Христової й народних традицій, буде перешкоджати їм у їхній каїновій роботі.

»І коли ми поставимо Кошиця як останнього епігона старої музикально-вокальної України на останнім верхнім щаблі тої драбини, яка починалася колядками і веснянками, козацькими думами і взагалі українськими піснями, щаблювалася могутнім киево-печерським, лаврським напівом і напівами

різних інших великих українських монастирів, досягла незвичайної сили в бароковій добі 17-го й 18-го віків, а особливо прославилася в Україні геніяльним композитором Веделем, який більш ніж століття панував, як найбільший улюбленець цілої сільсько-церковної і церковно-городської України, — то на цім п'єдесталі нам буде зрозуміліша постать Кошиця».

На цьому фоні ми, приблизно, й подамо факти з життя Олександра Кошиця.

Родинне оточення

»У себе дома, в батьківській сім'ї, Кошиць, дитина-юнак, мусів постійно стикатися з народом, мусів бачити його просту, ясну, яскраву, гарну і гарячу віру, бачив і відчував його зворушливість і мусів підлягати впливам цієї безпосередньої народної віри, народної релігії, яка вся була наповнена ще духом 17-го й 18-го віків, віри простої, безхитрої, глибокої і щирої, віри, яка стояла в гармонії з існуючими ще скрізь по селах бароковими українськими церквами, з їхніми чудово мистецькими іконостасами, які поривали і думку і серце догори, до Бога.

»Але в той же час віри, в якій сплїталися поруч в одне русалки на берегах ставків, нявки на гілляках дерев, і вони уживалися разом з янголами на небесах, святими перед Божим престолом, віри, де вовкулак і люципер, як вороги людей і Бога, як контрасти до Михаїла і Гавриїла, уживалися з ними в суцільній монолітності селянського світогляду».

Дитинство й юнацькі роки Олександр Кошиць провів у селі Тарасівці. Це сусіднє село з Моринцями, де народився Тарас Шевченко, де витав дух Шевченка, де пошана до нього була незвичайно велика. Серед селян було ще багато людей, які його бачили й знали; були товариші його дитинства, були й родичі. Знав він також, що Шевченко хотів одружитись із його далекою родичкою. Все це мало вплив на малого Кошиця.

Великий вплив на розвиток релігійного й національного світосприймання Кошиця мали його батьки. В дитинстві мати багато співала йому пісень: чумацьких, козацьких, побутових, а коли до неї приходили селянки «на оденки», тоді в хаті був невгаваючий спів. Вже дорослий Кошиць жалув, що не зміг записати тих пісень, бо був тоді малим хлопцем. Коли діти повиростали, то мати Кошиця дуже тішилася, що в сім'ї всі діти музикальні, добре співають і грають на різних музикальних інструментах. Ще в дитинстві розказувала йому й про запорожців із великими чубами-оселедцями, які повернулися з Туреччини після амнесії, й про чумаків, які обдаровували батька Кошиця за те, що батько завжди відправляв молебня на дорогу, коли вони від'їжджали в Крим, і потім, як вернулися з чумакування додому.

Вже дорослою людиною Кошиць, згадуючи своє дитинство й молодість, пише, що «вся моя молодість, коли я належав до Тарасівки, йшла в його, Шевченковім, товаристві, пам'ять про нього була свіжа й жива, неначе про те, що було вчора».

Батько розказував йому й про панщину, про її страхіття та як мордували людей, можливо, й про Гайдамаччину і Коліївщину, про селянські заворушення в 1855 році. Це селянське заворушення настільки цікаве, що про нього скажемо кілька слів.

Під час Кримської війни по Україні рознеслася чутка, що хто піде добровільно до війська на захист Севастополя, то той буде записаний у вільні козаки. Ця вістка блискавично рознеслася по всій Україні й кілька мільйонів кріпаків-селян самочинно змобілізувалися в повному порядку, у власні організації, тільки на саму вістку, що має відновитися якась мітична, нова козаччина. Не було серед тих мільйонів ні одного інтелігента, ні одного Куліша чи навіть Білозерського, не було ані книжок, ані програм, не було й Шевченка, який у той час карався на засланні. На превеликий жаль, цей факт ще й до цього часу не висвітлили ані наші історики, ані московські царські чи комуністичні.

Все це ще з малих літ ферментувало в душі Кошиця, всі релігійні й національні почуття, які в майбутнім дали добрі наслідки.

Богуславська бурса

Не порушила цього світосприймання у Кошиця й Богуславська бурса, де він розпочав свою першу науку, а навпаки — тільки доповнювала його. У бурсі панувала українська стихія, бурсаки були дітьми села, ще не зіпсованими міською, так би мовити, цивілізацією. Хоч офіційною мовою в бурсі була мова московська, але нею бурсаки користувалися лише під час лекцій, а поза лекціями в стінах бурси та й у приватних розмовах лунала українська мова й пісня. Цікавилися бурсаки й минулим України і ставили своїм учителям каверзні запитання. У своїх споминах Кошиць згадав один випадок, коли під час лекції історії один з учнів запитав учителя: «Чому московський уряд зруйнував Запоріжжя?» — Учитель дав таке пояснення: Потреба в ньому минула й воно було шкідливе для російської держави, існування його могло шкідливо впливати на сусідські взаємовідносини з Туреччиною.

Була в бурсі велика бібліотека, якої малий Кошиць не оминав. Він особливо захоплювався чужоземними авторами і перечитав твори Майн-Ріда, Густава Емера, Фенімора Купера, Жуль-Верна та інших. Російської літератури не любив, але журнал «Записки о Южной Росіи» і Данилевського «Беглице в Новоросіи», де на денне світло була витягнена Україна і її нарід, Кошиця зацікавили.

Потрапили до рук Кошиця й твори Гоголя, які зробили на нього велике враження, але краще зацитуємо його власний вислів: «... А потім вже в бурсі, як грім з неба, на мене впав Гоголь. Я просто одурів від його оповідань з українського життя. Тоді у мене спалахнув вогонь свідомої любови до рідного краю і його історії. Саме найбільше враження на мене зробили «Страшна помста» та «Вій». «Тарас Вульба» зі своїми довгими періодами не дуже-то мені подобався. А «Мертві душі» цілком були не до смаку. Мосі уваги не минув ні один співак. Журнал «Основа», «Енеїда» були улюбленою лектурою бурсаків...»

З такими переконаннями закінчилась доба молодечого життя, а також і навчання Кошиць в Богуславській бурсі. Далі почалося нове незнайоме, серед молодих людей та нових життєвих обставин у Києві.

Київська семінарія

Закінчивши Богуславську бурсу, Кошиць вступив до Київської духовної семінарії. Перед молодим, шістнадцятирічним юнаком, провінціалом, відкрився зовсім новий, незнаний йому світ. В ту добу в семінаріях в Україні буяла українська стихія, як ні в одному навчальному закладі, і вони були носіями українських традицій та музичної культури. У семінарії був свій хор, голосів до якого не бракувало, бо серед семінаристів виявилися прекрасні співаки і диригенти. Мала семінарія і симфонічну оркестру. Семінарія того часу була ніби природною консерваторією, без професорів, де постановка голосу передавалася за традицією шляхом гарної манери співу, а знання нот було також необхідне й самозрозуміле.

Крім загальних семінарських лекцій співу й музики, були ще окремі лекції для тих, що бажали вдосконалити свій фах у тій чи іншій музичній галузі.

У тих музичних гуртках розучували, а потім грали гуртом, п'єси Гайдна, Шуберта, Воккеріні та інших композиторів. Молодий Кошиць дуже захоплювався грою. Сам він грав на скрипці, що позитивно впливало на його музичне світосприймання; ці мелодії надавали настрої його душі, будували фантазію.

Коли в Богуславській бурсі йому «впав на голову» Гоголь, то в семінарії його «вдарив по голові» своєю творчістю Лисенко. В семінарії він познайомився з творчістю Лисенка, яка полонила його на все життя, а згодом познайомився і з самим В. Лисенком. В семінарії він уперше почув твори Лисенка, які довго зводили його з уму, створили для нього музичний національний світ і дали непереможний, вже свідомий потяг до рідної пісні. Отже, в семінарії Кошиць перейнявся її духом, що мало великий вплив на формування його світогляду, захопився музикою і співами; це захоплення музичним мистецтвом із молодих років промстило йому шлях до великого майбутнього.

Духовна академія

Закінчив Кошиць семінарію із досить доброю музичною освітою, мріяв її продовжувати, але матеріальні умови не дозволяли на такий люксус. Крім того, його батьки не вірили, що син буде мати якусь там користь із тієї музики. В перспективі стала духовна академія з її гарним хором, хором, яким колись керував його улюблений Ведель. Про цей хор він мріяв ще будучи семінаристом.

З першого ж року перебування в академії він почав відвідувати музичну школу Блюменфельда і вступив до шкільного хору. За участь у хорі, в тій же школі слухав безкоштовно лекції гармонії. На другий рік йому запропонували диригентуру академічного хору. Отже — його давня мрія здійснилася.

Ставши диригентом академічного хору, він доклав багато праці для його удосконалення, але головним своїм завданням він поставив воскресити великого Веделя, вихованця академії, бувшого диригента хору, творчість якого була пройнята українськими народними мелодіями, що їх Кошиць ще в дитинстві сприймав у Тарасівській церкві.

Незабаром академічний хор під керівництвом Кошиця став одним із кращих хорів Києва. Співав він у церкві Братського монастиря, що його збудував гетьман Мазепа. В тридцятих роках цей монастир, разом з академією, зруйнували московські большевики. Церковне богослуження у церкві Братства, завдяки виконанню хором творів Веделя, притягало багато народу.

Навчання Кошиця в духовній семінарії, а потім у духовній академії, як також знайомство з київською українською громадськістю, участь у вечорах для вшанування пам'яті Шевченка, знайомство з Лисенком, який мав великий вплив на розвиток творчості Кошиця — все це оформило й закріпило любов Кошиця до України, до її культури і її народу, сином якого він був і після закінчення освіти присвятив йому все своє життя. В 1901 році Кошиць закінчив Академію з правом кандидата богослов'я, що відповідало європейському докторатові.

Північний Кавказ

Закінчивши академію, Кошиць деякий час учителював на Київщині, а згодом переїхав до м. Ставрополя, де одержав посаду вчителя історії у Вищому Педагогічному Інституті та Жіночій Епархіяльній школі. Як у Педагогічному Інституті, так і в Жіночій школі його лекціями слухачі захоплювалися. Видно, в тих лекціях було щось від «Страшної помсти» і «Вія» Гоголя. Вони були настільки цікаві, що директор інституту систематично їх відвідував, хоч сам мав вищу освіту, а потім розповідав, що коли слухав лекцій Кошиця з історії, в яких Кошиць оповідав про татарську навалу та битви з татарами, то в нього на голові волосся підіймалося догори.

Кошиць не був би Кошицем, якби у своєму, хоч і тимчасовому, осідку не організував хор. І, дійсно, такий хор він зорганізував у Ставрополі. Корисгувався він великою популярністю, концертна зала завжди була переповнена. Відвідувала концерти звичайна публіка, відвідували їх і губерніяльні урядовці на чолі з губернатором. Той же губернатор після одного концерту висловив Кошицеві подяку і признався, що він, мовляв, такий же українофіл, як і Кошиць, хоч сам був справжнім москалем.

Записування пісень на Кубані

Перебуваючи в Ставрополі, Кошиць одержав від уряду Кубанського Козачого Війська запрошення збирати та записувати історичні факти, легенди і пісні на Кубані. Кошиць із великим задоволенням прийняв запрошення, був дуже радий, що люба йому праця попала до його рук і вона дала йому багато користі, як під час самого збирання пісень, так і при їх опрацьовуванні.

Подорожуючи від станиці до станиці, перебуваючи серед народу і слухаючи його пісень, він відчув його музику, в яку народ втілює свої чудові пісні. Ці пісні родились, жили й умирали серед народу, але згодом знову оживали, хоч їх ніхто ніколи не записував.

Співали йому столітні діди, нащадки запорожців, і молоді, вже обмосковлені юнаки. Відчувався у тих піснях геній України і її народу, якому не потрібно було записувати своєї творчості, бо творив він її кожноразно, як творить природа і нарід, який її одухотворяє.

Кошиць відчув у тих піснях із перших джерел і тугу за славним минулим, і боротьбу пращів за волю народу, і тягар столітнього невольничого життя під гнітом Москви, і муки неволі, і муки та сльози щоденного страдницького життя. Особливо вражала Кошиця співучість кубанців і розуміння виконання пісень, як теоретичне, так і музичне, але з приводу цього зачитуємо слова Кошиця:

«Бували й менти іншого характеру, особливо при піснях історичних. Не знаю, може мені так здавалось, а може відгомін сумних історичних подій ще жив в колективній народній душі та якимсь містичним способом передавався співакам, але виконання історичних пісень набирало цілком іншого характеру, ніж у піснях побутових. Якесь урочистість, якесь піднесеність відчувалась у голосах, якийсь особливий сум у співі.

Я пильно слідував за обличчями співаків: вони постійно перемінювались — звичайне, буденне спливало з них, з тягом пісні вони робились сумними та поважними, іноді мені здавалось — схвилюваними і у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими і виразними. В них говорила душа нашого народу, для якого подія, що оспівувалася, не була мертвою сторінкою історії, а живою, свіжою раною, що стікає живою кров'ю й болить правдивим живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дихала холодним минулим...

Іноді мені стало страшно. Я не перебільшую, бо кажу саме про «колективний» хоровий голос, звук якого має своє особливе лице, живе й виразне, коли люди, що творять його, відчувають те «щось», що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опановує душу загалом. Кожен раз після таких духових «подій» я був повний якогось духового тремтіння, що не покидало мене дуже довго й давало настрої мені на цілі роки».

Протягом трьох років (запис пісень провадився тільки в літню пору) Кошицеві пощастило зібрати біля однієї тисячі пісень, які він опрацював та передав Кубанській Військовій адміністрації. Ця збірка пісень була неоціненним скарбом художньої й історичної вартості, — де вона тепер?..

Знову в Києві

Наприкінці 1904 року Кошиць залишив працю на Кавказі і переїхав до Києва. У своїх спогадах він сам зазначає, що київський період його життя був найбурхливішим, найтруднішим і найщасливішим. Вернувшись із глибокої провінції до великого культурного, улюбленого Києва, Кошиць поновив знайомство з Лисенком і з близькими приятелями та кинувся у

вир мистецького життя; його охопив якийсь стихійний потяг до праці, яку він любив і якою захоплювався.

Для поглиблення своєї музичної освіти, Кошиць вступає до музичної школи Лисенка, слухає лекцій із композиції у проф. Любомирського, керує шкільним хором, працює як учитель співу в Київській Духовній Семінарії. Він бере участь і в праці українського фільгармонічного товариства «Боян», де також керує хором. Ще учнем семінарії Кошиць відчув у собі диригентський хист і, де тільки було можливо, приймав запрошення викладати спів. Звичайно, тут утворювався і хор, яким він керував.

У Києві Кошиць керував студентським хором, хором курсисток, церковним хором при університетській церкві, читав лекції у вищій музичній школі, а також керував оркестрою студентів. Найбільше він любив хор студентів, університетський, з яким виїжджав у концертні подорожі до Воронежу, Кишинєва, Бендер, Одеси та інших міст. А коли додамо до цього ще його участь у театрі Садовського, де він займав посаду капель-майстра, то все це разом було каторжною працею.

Але й на цьому його праця не кінчилася, час від часу треба було давати концерти з тим чи іншим хором і виїжджати з театром Садовського на гастролі поза межі Києва. Отже, часто приходилось пов'язувати постійну працю в Києві з театральною-гастрольною, залишати десь там у Вінниці чи Херсоні театральну трупу і вертатись до Києва, щоб потім знову її доганяти. Як бачимо, праці було забагато, але Кошиць із любови до неї ні на кого не нарікав і не залишав її, не зважаючи на різні неприємності, а було їх багато.

Десь на початку 1916 року Кошиць одержав запрошення від дирекції Київської Опери прийняти посаду диригента й хормайстра. Як сам Кошиць признався, він ніколи не любив театрального диригентства, але бажання стати ближче до справжньої оркестри було таке непереможне, що він без вагань погодився взяти і цю працю. Самозрозуміло, що кожен композитор завжди мріяв хоч тимчасово мати в руках добрий хор чи оркестру, бо те й друге практично поглиблювало теоретичні знання композитора і допомагало розв'язувати ті чи інші творчо-мистецькі проблеми.

Видно, з цих міркувань Кошиць погодився прийняти посаду диригента і хормайстра оперового театру. Він мав там багато неприємностей, які бувають у кожному театрі, але, натомість, мав і велике задоволення, бо до його диспозиції була добра оркестра, і він її використовував, як тільки міг. В Київському Оперовім театрі Кошиць працював два роки, а з вибухом революції керував музично-театральним комітетом при Центральній Раді.

Семінарія, Академія, студювання музики в школі Блюменфельда, а згодом у школі Лисенка, диригування майже протягом двадцяти літ хорами та оркестрами — все це разом взяте остаточно виплекало Кошиця, як композитора, так і диригента, якому стелився шлях у невідоме, що він його сам не знав і не передбачав.

Виїзд за кордон

Революція завжди виносить на своїх бурхливих хвилях визначних осіб у всіх ділянках громадського життя: політичного, наукового, літературного та й мистецького. В ділянці музичній вона принесла для України на своїх хвилях три геніяльні постаті:

Динамічного Олександра Кошиця, суворого на репетиціях і пробах хору та незрівняного чарівника в концертній залі, де його хористи стають херувимами й серафимами, примушують своїх слухачів плакати і виносять їх на крилах в піднебесу блакить, відриваючи від грішної землі і разом із ним, Кошицем, розносять славу України по всьому світі.

Тихого, замріяного, як весняний соняшний ранок після дощу, з волошковими очима Миколу Леонтовича, з його неперевершеним мереживом мініатюр — пісень, доведених до легенд-балад, з яких він сплів собі вінок слави.

Оригінального, ніжного, глибоко-релігійного, щирого Кирила Стеценка, творчість якого базується на джерелах народних. Саме з тих джерел він пив живу воду й залишив нам і майбутнім нащадкам скарби своєї творчости.

Відмітили ми ці три геніяльні постаті тому, що під час подорожі «Українського Національного Хору» по світі під диригуванням Кошиця вони, головним чином, воскресили своєю творчістю Україну й її нарід як націю, показали народам Європи її красу, якої ніхто не добачав, дали доказ античної цивілізації України, чого не зробив жоден європейський історик, у тім числі й український.

В січні 1919 року з ініціативи Симона Петлюри була організована капеля для закордонної подорожі, а на її керівника обрано Олександра Кошиця. Організація капелі проходила в тяжких обставинах, бо на Київ насувалася комуністична навала, але, не зважаючи на несприятливі умови, капеля була організована і виїхала до Кам'янка Подільського, а звідти до Станиславова в Галичині. Галицька громадськість тепло зустріла капелю й капелян, заопікувалась капелянами і захоплювалась їх концертами.

Як знаємо з власного досвіду, українські організації і громадди не можуть існувати без інтриг, заздрощів і пліток, — не бракувало їх із самого початку й у капелі, що, звичайно, гальмувало її працю і тільки завдяки Кошицеві, його вірі в свої сили, його залізній волі — капеля побачила Європу й Америку, а Європа й Америка побачили й почули капелю. Ще там, у Станиславові, якийсь полтавський землячок, зустрівши Кошиця на станції, перед від'їздом капелі до Чехії, сказав йому: «Слухайте, що ви робите? Оце з таким хором хочете їхати за границю? Стидайтесь! Таж у нас, у Прилуці, церковний хор співає сто разів краще, ніж оцей ваш! Ви осмішуєте перед світом себе й Україну, не робіть того, не їдьтек».

Не кращої думки про хор був і «визначний» політичний діяч Микита Шаповал, який уже в Празі писав про капелю: «Ліпше б вони в окопи йшли, а не по заграничях їздили», але сам він до окопів не пішов, волів марнувати час по-празьких кав'ярнях. Було там багато дечого і гіршого, але про це не будемо говорити.

Концерти в Європі й Америці

Концерти капелі в Празі оголомили чехів, як писав Кошиць, так, що вони просто дуріли від тих концертів. Таке ж саме захоплення капелею було серед музичного світу Праги. На провінції капелю зустрічали з більшим тріумфом, ніж президента республіки Масарика. Музичний критик, професор Зденек Несдлий, так захопився капелею, що весь час подорожував з нею по Чехо-Словаччині разом із дружиною та двома дітьми. Про свої спостереження капелі він написав книжку: «Українська Республіканська Капеля». В ній зробив докладний огляд репертуару капелі й висвітлив її працю з технічного, музикального й вокального боку.

Преса уділила багато уваги Кошицеві, як незрівняному диригентові, а також і самій капелі, яка їх зачаровувала. Для ілюстрації подамо витяг зі статті Ярослава Кржічки:

«...Тяжко руці писати критику, коли серце співає хвалу. Українці прийшли і перемогли. Я думаю, що ми мало про них знали і тяжко кривдили їх, коли несвідомо і без інформацій з'єднували українців проти їх волі в одне ціле з народом московським. Саме наше бажання «Велкего Руска» є слабим аргументом проти природи цілого українського народу...»

Вже згаданий проф. Зденек Несдлий в часописі «Сметана» дав таку характеристику хорів:

«...Український хор виконує свої народні пісні з таким великим і високим співацьким артизмом, що його продукції треба зарахувати з технічного боку до найліпших, які ми будь-коли чули в Празі. Технічна майстерність того хору є така, що про неї можна говорити тільки з найбільшим подивом. Де джерело цієї таємниці? Воно в найживіших зв'язках з народною музикою. Нарід України не втратив ще своєї творчості, як втратили її західні народи, зіпсовані шкільним вихованням, і тому вміє не тільки творити, а й співати з повною інтелігенцією незіпсованого творчого народу...»

Концерти в Празі та в інших містах Чехо-Словаччини, висока оцінка, яку дав празький музичний світ капелі й Кошицеві, як незрівняному диригентові, були для Кошиця тим великим моральним задоволенням і тою насагою у його дальшій праці. Перші його кроки у вільному світі як диригента зяснили барвистими кольорами веселки, яка освітлювала його тріумфальний похід по Європі та Америці.

Справжній тріумф капелі розпочався Базельським концертом у Швейцарії. Ця тріумфальна зустріч, яку швайцарці влаштували капелі, належала не тільки їй, а й Україні та її народів, бо капеля з Кошицем були тільки їх репрезентантами.

Кошиць описує цей тріумфальний похід капелі так:

«...Тих тріумфів, що їх дала нам Швайцарія, я й досі не можу забути і ніколи не забуду. Пам'ятаю, у Женеві, коли ми проспівали «Марсельезу» є моїй аранжовці, піднявся такий гвалт, що я прямо перелякався. Дами повисакаливали зі своїх місць і в екстазі ламали парасолі об естраду. В

Берні після концерту, коли я сів до авта і туди втягнули вінок такої величини, як я сам, студенти закидали мене квітами і до самого готелю бігли з криками за автомобілем. В тому ж Берні ми співали на якомусь розкішному фестивалі й нам усім було піднесено спеціальні бронзові медалі. Не можу тепер пригадати всього того, але знаю, що прийняття, яке ми мали у Швейцарії, прямо приголомшило мене...

»Різкий контраст із зруйнованою Україною, свідомість того, що це Європа, яка витворила тисячолітню культуру і чула все, що є найкраще в світі, і що вона виявляє нам таке признання; думка про те, що нарешті здійснилися мої завітні мрії і наша пісня виступила в широкий світ, мов казкова княжна, і перемогла; що я не помилюся, коли був у цьому певний; невимовне щастя і гордість за мій нарід виповнили вщерть душу і робили все, що я бачив і чув чимсь неймовірним. Я був неначе у сні і в цій художній фантазмагорії знаходився до самої Америки.»

З таким же тріумфом проходили концерти капелі Кошиця і в Німеччині, Англії, Бельгії, Голландії, Америці та в інших країнах.

Для ілюстрації цього тріумфального походу капелі зачитуємо декілька рецензій з європейської преси.

Віденський часопис «Моргенблат» писав:

»Ми прийшли на концерт, щоб почути звуки народної музичної мови, однак те, що ми почули, не було жодною звуковою грою, це був звук минулого життя, мистецьке представлення образу їх країни. Україна, яку сотки літ гнобила московська тиранія, знайшла в музиці ідеал свого звільнення. Таке враження ми винесли з тих пісень, що їх почули від українського хору. Повні стародавньої свіжости та золотої принади, звучали ці пісні з приємною і повною силою краси. Це прийшла до нас природа і музична давнина.»

Англійський часопис «Таймс Гералд» писав:

»Прості слова не вистачальні, щоб описати емоції, викликані концертом Українського Національного Хору. Вже перша пісня пройняла аудиторію наскрізь, в очах багатьох були сльози. Коли завмирала остання нота, кожен будився, наче зі сну. Всі апльодували, поки руки не спухли і ноги не втомились бити об підлогу. Ті, що не були на концерті, не можуть собі уявити, що вони втратили.»

В рецензії французького часопису «Le Crapouillot» читаємо:

»О моя жадібна душе, наповнись радістю! З глибини Вічності голос янгола, подібний до золотої стріли, розсік ефірні простори. Так прочанин через море піску, побачивши блискучу святиню, забуває про пройдений у муках тяжкий шлях... Мов крізь розписані скла я бачу дивні, чужі небеса, візантійські бані та мінарети, розкішно розмальовані золотом... Яскраві й різноманітні національні костюми хористів підносять це враження...»

Уявіть собі хор, у якому останнє сопрано і останній бас співають як інструменти, інстинктивно виявляючи стиль Ісахима. Де всі хористи сліпо

підлягають найнепомітнішому рухові їхнього шефа і то при найбільш вражаючій нерухомості. Уявіть собі, що той шеф був би найнеймовірнішим магнетизером і що він посідає віру й найбільшу любов до релігії, що зветься музикою. І тоді ви були б ще далеко від того, чим є Український Національний Хор та його незрівняний шеф Кошиць...»

До цих кількох рецензій додамо ще розмову Кошиця з батьком німецької музичної критики — Пісслінгом, якого німці називали своїм «патріярхом».

В розмові з Кошицем Пісслінг почав з того, що він уже впродовж 35 років щоденно слухає музику й пише про неї. Це йому вже осточортіло. Такий вступ до розмови налякав Кошиця, але остаточну думку про Кошиця і його капелю Пісслінг висловив таку:

«... Я все життя принципово не знайомився ні з одним артистом, щоб мати вільну руку писати про нього тільки правду. З вами першим знайомлюсь, щоб стиснути вашу руку, бо ви найсильніша індивідуальність, яку я будь-коли зустрічав. Від ваших пісень я чекав більше, але виконання їх є вийнятковим. З вами може сперечатися тільки один хор — це «Орфес Каталя» з Барцельони, і то лише в чистоті виконання, а не по духу».

Тут треба сказати, що шляхи капелі були посипані не тільки рожами, а й колючими будяками, які гальмували її працю і довели її до розпаду. Допомогали розвалити капелю свої «землячки» та різні московські шовіністи, а в Америці їх скріпили ще й комуністи. Ця спільна Каїнова робота довела капелю до розпаду.

Проф. Вадим Щербаківський пише про розпад капелі та перешкоди рекордувати її пісні під проводом Кошиця так:

«... Кожному нормальнономислячому і нормальнопочуваючому українцеві мусить здаватися, що з того цасливого виступу Кошиця перед цілим світом, що він його зробив, мусіли б радіти всі українці, але насправді так не було. Йому заздрили, і найбільше ті, які вміли трохи керувати хорами, але зовсім не мали тої великої любови до української пісні, любови аж до самовідречення, яку мав Кошиць.

Ці люди заздрили Кошицевій славі, претендували й собі на таку славу, а тут їх ніхто не знав і навіть не чув про них, бо й не варто було чути, бо вони нічого не зробили. І от ці люди всілякими способами намагалися йому шкодити і шкодили. А коли ще пригадати й комуністів, які мусіли йсму шкодити з доручення їхнього начальства, то стануть цілком ясні його невдачі з рекордуванням, себто з записом на грамофонні плити пісень під його проводом. Для Москви ці пісні на плитах були особливо небезпечні. І перешкоди робили спритно, а наші дурники ще й допомагали цьому, як могли...»

Справа з рекордуванням пісень під керівництвом О. Кошиця — справа темна, а може й ганебна на фоні тодішнього життя української громадськості, але про це ще не пора говорити. Колись, на основі матеріялів, що є в музеях та приватних архівах, дослідник витягне на денне світло всіх тих, що доклали своїх рук до занепаду капелі, а також і до невдачі рекордування пісень капелі.

Справою рекордування пісень Кошиць цікавився і болів душею до кінця свого страдницького життя. В одному з листів до д-ра П. Маценка з червня 1942 року він писав:

«... Тепер, коли ми втратили політично все й коли настали часи нищення всього українського, а не будування і розвитку, — ми не маємо жодної змоги і ніде, крім Америки, записати (на рекорди) українську пісню, а вона є те *єдине й актуальне*, що залишилось нам для національного виховання молодого покоління і для *маніфестації українського національного духу в світі*...»

Наприкінці 1942 року Кошиць скаржитья д-рові Маценкові, що справи з рекордуванням пісень безнадійні та згадує й інші прикrostі, які розбили його життя і стали «за останні місяці нестерпно тяжкими та нудними».

Як і в сучасну пору наші мільйонові організації не допомагають визначним українцям, так і тоді вони не використали Кошиця і не цікавились ним, заподіявши тим велику шкоду Україні та її народові.

Серцева недуга, розвал капелі, безнадійність його намагань рекордувати українські пісні, інертність до цих справ української провідної верстви та інші важкі життєві обставини прискіпили смерть Великого Сина українського народу, його генія, що розніс славу України по цілому світі.

Проф. Вадим Щербаківський закінчив свою працю про Кошиця такими словами:

«... Серед темної бурхливої ночі української еміграції він (Кошиць) запалахкотів, як смолоскип і навіть озорив увесь світ, щоб здивувати його й показати йому нашу пісню, нашу славу, нашу правду. «Правду України, що без золота і без каменю, без хитрої мови, а голосна та правдива, як Господа Слово».

«Він показав, що правдиве мистецтво і безмежна віра — єдина егіда нашої нації, єдине, що несе з собою невмирущість. У полум'ї свого серця згорів він сам, а через те став вічним і невмирущим не тільки в пам'яті свого народу, а й у пам'яті інших народів, у ряді інших великих світових мистців. Слава йому на віки вічні!»

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА: Ол. Кошиць — «Спогади», тт. 1-2; Ол. Кошиць — «З піснею через світ», Вінніпег; Проф. Вадим Щербаківський — «Життя і діяльність О. А. Кошиця», Лондон; Юрій Липа — «Призначення України», Нью-Йорк; В. Приходько — «Під сонцем Поділля», Прага.

Сергій ЖУК

МІЙ МИСТЕЦЬКИЙ ШЛЯХ

Свою розповідь про мій мистецький шлях хочу почати відомою сентенцією: Щоб стати майстром не досить закінчити мистецьку школу — мистцем треба народитися. Не заперечуючи користи від набутих технічних і теоретичних знань, що їх дає мистецька наука, я підкреслюю необхідність творчого вогню в душі мистця. Тільки твори, позначені цим вогнем — мають справжню цінність. Набувши відповідні знання, мистець повинен віднайти свій власний шлях (приклади: Гільде, Бранд, Гетгер).

Іноді, закінчивши науку, молодий мистець забуває про небезпеку залишитися під впливом свого навчителя, тому часто спостерігаємо мистців, що не посідають власної манери, і зовсім рідко — майстрів, що є творцями власного стилю.

Знайти свій шлях — це значить перейти ті етапи, що їх перейшло світове мистецтво донині.

Для скульптора — в першу чергу засвоїти науку безсмертних еллінських майстрів і римських портретистів, попередників сучасного портретного мистецтва. Знайти свій шлях — це значить зрозуміти європейські стилі в скульптурі, пізнати необхідність ухилів і шукань у часи занепаду мистецтва; нарешті, це значить зрозуміти користь лабораторних експериментів у всі часи. Тоді лише мистцеві розкриється тайна його покликання.

Найстарішою скульптурою в моїй майстерні в Києві був Ікар. Ви, певно, знаєте безсмертну старогрецьку легенду про те, як старий Дедад зробив крила з пір'я для свого сина Ікара, але віск розтопився від проміння сонця і сміливий Ікар розбився об скелю, падаючи в Сгейське море.

Ця легенда оповідає про вічне стремління людини до сонця, світла, правди і добра. Вона житиме, доки житиме на землі хоч одна людина. Розпластане тіло відважного юнака вічно кликатиме людей до змагання.

Цю античну тему я потрактував по-новому. Вийшовши з античних закладів, я шукав шляху для розв'язання формальних проблем. В інтересі створення свого власного стилю, я мусів випробувати знані вже раніш засоби впливу на глядача.

Черговим етапом моєї праці був малярський ілюзіонізм у скульптурі. Зразком такої скульптури є мій давній твір «Мрія». Мерехтяча зверхність цієї скульптури допомагає тому, що образ Мрії видається нам примарним. Наступним етапом моєї праці була стилізація. Зразком такої стилізованої скульптури є мій скорботний «Віс».

Ступаючи зі щабля на щабель, мені пощастило нарешті віднайти свій шлях — створити стиль характеристичний не тільки формальним розв'я-

занням проблеми фактури, а також своєрідним підходом до теми, небуденною трактовкою сюжету і оригінальною подачею скульптурних форм.

Першими скульптурами цього роду є декоративні голови мого казкового Триптиха: «Старовинний Божок», «Привид» і «Сліпий Титан».

В цих скульптурах, з допомогою комбінування кривої і прямої, я віднайшов зв'язок із скульптурами славного українського барокко і казковою попередньою добою. Шукаючи за власним стилем, я віднайшов український національний стиль.

Я не йшов шляхом найменшого опору, шляхом відтворення етнографічних рис українського побуту. Не широкі штани, вишита сорочка, не плахта, кожух і смушева шапка стали ознакою мого стилю. Ознаками мого стилю стали характеристичні риси психіки мого народу. Пряма і крива (лінія, площина) стали двигунами у творенні українського стилю.

Роз'єднання (будова лише на прямій або кривій) дало цікаві наслідки в пізніших роботах.

Декоративні голови: «Старовинний Божок» (земля), «Привид» (степ), «Сліпий Титан» (кряж), що могли б бути окрасою чола великої будови у відповідному стилі, це не символіка і не алегорія, це лише казка, лише епіка. Погляньте на «Божка». Ця стріха підстрижена під його чолом, чи не нагадує вам стріху української хати або стодоли? Це вилицювате обличчя, чи не є екскурсом у нашу давню історію? Цей спрямований у землю погляд, що чогось шукає, чи не нагадує про сумну долю наших рідних шукачів щастя, що ціпком копали землю? А ці вуса скручені, як довгі перевесла соломи, чи не оповідають про нашу хліборобську батьківщину?

Там, де є тисячолітня закам'яніла культура, як в Індії, Китаї і в нас, там можуть народитися такі «Божки». Чи виглядав так якийнебудь із наших прадідівських ідолів на старезних Київських горах, не відомо, але дух старого Києва певно живе у цьому «Божкові».

«Привид» — ця фантастична голова-кістяк, не є головою живого козака, що був нашим предком. Так у степу гойдається від вітру куш. Гнучкі віти тріпочуть од вітру і нам вимальовується блідий Привид, з котячим зором зловісних, зеленкуватих очей.

Динамічна голова «Сліпого Титана» оповідає нам про прадавні часи на нашій землі, коли жорстоке насильство відбирало людині можливість бачити світ. В цьому, насуненому над очними орбітами черепові, горбатовому носі, вухах, що здатні рухатися, щетинистих вусах, сильній потилиці є багато звіринного, але страждання цієї істоти, накреслені життям на його обличчі, безперечно людські.

До серії споріднених скульптур належить і «Чаклун», з довгою кучерявою бородою (проект декоративної скульптури перед будинком), і «Скеляник», що живе у вічній задумі.

Поважним етапом мого мистецького шляху було роз'єднання прямої і кривої. Зразком побудови скульптури на одній лише прямій є: «Уламок натурі», «Сталось», Автопогруддя (1922 р.).

Зразком побудови на кривій є: «Пісня смерти», «Погруддя матері».

Після того, як було знайдено основи українського стилю, я почав розв'язувати композиційні завдання. В 1923 році я створив, з допомогою дзеркально-симетричної композиції, низку проєктів для граніту: «Скорбота матері», «Туга», «Під тягарем», «Розпач», «Мати» (група) та інші.

«Скорбота матері» — на пласкому цоколі, закривши руками обличчя, сидить мати, на колінах у неї покоїться мертво тіло її дитини. Постаць матері подано з допомогою прямих площин (мати закам'яніла від горя), а постаць дитини подано в ніжно-кривих лініях. (Через десять років, в 1933 році, я побачив у час голоду таку точнісінько живу композицію на Володимирській вулиці в Києві).

«Туга» — сидяча жіноча постаць приникла лицем до колін, коліна в одчай обхопила руками.

«Під тягарем» — жіноча постаць уперлась ліктями у свої коліна, кінцівки рук поклала на власні плечі.

В тому ж році я створив для мосяжу проєкт водограю — «Над озером». Висока постаць дівчини схилилась над озером, її руки, як опору, покладено на коліна, коси спадають донизу, вони творять повторення ритму.

В 1924 році я створив (для мосяжу) чоловічу постаць — «Конання». В цій композиції (висохлої від голоду людини) я свідомо порушив симетрію, щоб дати натяк про те, що це ще жива істота («Конання» створено дев'ять років до голоду).

На протязі ряду років я не залишав також праці над портретом, бо це єдиний рід скульптури, що може дати мистцеві в СРСР якийсь заробіток для прожитку.

В 1925 році на замовлення «Товариства ім. М. Леонтовича», я створив невелике погруддя композитора — патрона Товариства. (Портрет придбали «Музей діячів науки і мистецтва», Оперовий театр, Консерваторія та інші).

В 1926 році на замовлення «Укр. Сіль-цукру» я виконав у литому камені велике погруддя Тараса Шевченка для пам'ятників у Березні, Жашкові та Лучанську. (Це погруддя придбала також Укр. Академія Наук, подарувавши його Канівському Шевченківському Музеєві).

В 1928 році я побудував надгробок (в українському стилі) на Байковому цвинтареві в Києві агрономові-професорові А. Терниченкові, та виконав у литому камені його погруддя для надгробка.

В цьому ж році на замовлення «Центрального Кооперативного Союзу» (Харків) я створив ювілейне погруддя артільного батька М. Левитського для «Кооперативного Музею у Києві».

У 1929 році — погруддя піонера української кооперації — М. Балліна.

В 1931 році на замовлення УАН я виконав для конференц-залі УАН, для «Мікро-Біологічного інституту ім. Д. Заболотного» і для пам'ятника в селі Заболотному велике погруддя (в литому камені) президента УАН Д. Заболотного.

В 1934 році створив низку проектів паркової скульптури для «Тресту зеленого будівництва» (постаті, групи, водограї) — «Квіткарка», «Дружба», «Мати» та інші.

В той же час продовжую студіювання хіастичної еллінської скульптури. Як наслідок пошуків передання безупинного руху в скульптурі, в 1935 році з'являється на світ моя шрубова композиція — «Український народ».

Хоч я і не визнаю портрет як творчу самоціль для мистця, але мої пошуки в 1935 році привели мене до створення синтетичного портрета, яскравим зразком якого є трагедійний образ Марії Заньковецької в моїй композиції (Театральний Музей у Києві).

Як твориться синтетичний портрет, це окреме питання.

В 1939 році я створив два ювілейні портрети: «Тарас Шевченко до заслання» і «Тарас Шевченко після заслання» (обидва в Шевченківському музеї).

В 1940-му і 1941-у роках на замовлення Театрального Музею у Києві, я виконав скульптурні портрети П. Саксаганського і М. Кропивницького.

Низку фантастичних постатей і філософічних груп, гротесків та карикатур, я свідомо виключив з цього огляду, щоб не затіняти головної думки моєї розповіді.

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

Суспільно-політичний тижневик

» ГОМІН УКРАЇНИ «

Видає Видавнича Спілка «Гомін України з обм. порукою в Торонто, 140 Bathurst St., Канада.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — заступає позиції революційно-визвольної боротьби і наголошує потребу усунення з нашого національного світогляду ворожих ідей та шкідливих впливів на справу визволення.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — подає вісті з життя українців в Канаді і цілому світі, а зокрема найновіші вісті з життя в Україні.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить сторінки літератури і мистецтва, молоді, жіночих об'єднань, спорту і т. д.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить оголошення, реклами підприємств, помагає в розшуках рідних і знайомих.

Річна передплата: 2 ф. 4 шіл.

Піврічна " : 1 ф. 4 шіл.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Road, London, N.1.

Федір БАЛИЦЬКИЙ

Б а й р а к

Буває часом — я такий щасливий,
На серці любо й радісно мені,
Що світ здається, наче рай правдивий.

І щоб ці хвили щастя осяйні
Прожити мило з друзями-братами
При співі та перлистому вині,

До міста йду прямицькими стежками.
Іду собі зеленим байраком
Любуючись дзвінкими голосами

Пташок веселих, що в куцах гуртком
Виспівують надхненні чар-концерти.
Дивлюсь, як хвили гомінким струмком

Гуляють так закохано, що й смерти
Глухої не лякаються: це ж їм
В обіймах у взаємних любо вмерти.

А квіти вбранням ваблячим своїм,
Немов красуні, тихомрійно сяють
І з келехів по байраку усім

П'янки чар-аромати розливають.
Комах рої сріблисті гомонять;
На свіжих травах метелі сідають,

Гей цвіт надвіяний; жучки бринять,
А бджоли поспішили в цю долину,
Багату скрізь данину щоб зібратъ.

На чому погляд щасний не спочине,
Снується все в гармоній святій!
Усе мене так вабить, мов дитину,

І все неначе мовить: »Друзе, стій!«
Та так щось манить до гуртка міського,
Що покидаю цю святиню мрій.

Наближуюсь до гаю молодого,
Що біл-берізками покрив горбок,
І за хвилину входжу вже до нього.

З чола втираю піт і на вершок
У тіні пнусь повільною ходою,
А гай лунає від моїх нуток.

Ще хвиля й зір впивається красою
Країни, наче б я ще й не збачав
Її в пишноті цій передо мною!

В долині під горбом порозсівав
Хист людський міста сонні яс-палати,
І кожну з них цвітистий сад прибрав,

Мов на весілля, у святкові шати.
У соняшнім промінні маячать
Церковних бань важкі конігломерати,

А в неоглядному числі стремлять,
Неначе з моря мрійливі Споради,
Високі вежі, щоб порозглядать

У чар-палат мистецькі буй-фасади.
Там знов гротесковий грає водограй,
І райдужно барвисті сая-каскади

Шумлять грайливо, аж струмок-гультьай
Вкінці, притихши, вже в басейн стікає
І творить кола в ньому аж по край.

Асфальтова там площа; розглядає
Життя герой пропам'ятних часів
З трибуни спижевої й загриває

Нащадків пізніх до чеснот дідів.
Куди не гляну — все мистецтва твори!
Усе — надбання духа та й віків!

За містом, ген аж під блакитні гори,
Що в млисту далеч манять бистрий зір,
Хвилюється ланів безкрає море.

Ось, там оселя, там самотній двір,
Усюди фабрик комини димляться;
На ріці ж, а вона тече з даль-гір

І звеселяє всю долину, мчаться
Спіх-судна, щоб — як стане вже смеркати —
Під містом під освітленим зібратися.

А серед пілї сталеві мерехтять,
Мов велетні-вужі, залізні рейки;
І через міст над річкою спішають

Вагони з вантажем країн далеких
До щасних пожилців на щедру мить,
Не дбаючи за жар душної спеки.

Льокомотив клубищами димить,
Що висять над полями й за хвилину
Вітерець із ними в безвісті летить.

У тіні лип почерез всю долину
Біжать урозтіч верстові шляхи;
І скорі авта та й вози без впину

Гасають ними скрізь, а порохи
Сіріють курявою та сягають
Під лип розлогих вікові верхи.

Над цим усім, мов балдахин, звисають
Безмежні простори й мрійливу даль
З блакитями своїми вже зливають.

А з неба сонця осяйний кристаль
Благословить промінням всю країну,
Щоб не закралася глуха печаль.

Куди щасливий погляд не полине,
Усе живе, все котиться, спішить;
Вже все й мене схопило, мов пушинку.

Вже чую я, як місто гомонить
І клекотить, немов зрадливе море,
А гомін цей так манить, так п'янить.

Ось, вже й палати та й . . . О горе! Горе!
На площах крики, сварки, рвійний гін,
Усюди кривда, всюди злиднів змори.

Ось там, де пишаний ряд багатих стін —
З дитям сліпець; та на його благання
Оглухлі всі, хоч як не молить він.

*А дуки в барах . . . Марні ж нарікання!
Невже тих глитаїв вони повчать?
Мое захоплення міські страждання*

*Розвіяли в хвилиночці стократ. —
Та раптом стали, мов цілющі чари,
Мене знайомі звуки облітатъ*

*Ба співом птиць, ба гомоном флюяри:
»Вертайся, друже, у святиню мрій,
Що в ній, під дзвони мирної отари,*

*Снується все в гармонії святій!«
І вже біжу прямицькими стежками
— Дерев а ж мигтять — в байрак, у мій,*

*Та й шепочу тремтячими устами:
»Усе, природо, щедро ти сплела
Своїми чародійними руками,*

Та нам любови — скупо ти дала!«

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДЛАЧУЙТЕ!

тижневик

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ«

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, насвітлюючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« речево дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

»ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ« — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Rd.,
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

München 8, Zeppelinstr. 67
Verlag Schlach Peremohy
Germany

Андрій ЛЕГІТ

НАД МОГИЛОЮ

Імла червона обрїй облягла,
Сльозами вмилась у блакиті зорі,
Тягнулась стежка полем із села
У місяцем посріблені простори.

У яр спустилась, піднялась угору,
Своїм кінцем могили досягла . . .
Там шепотіла з вітром ковила
Про людську долю, невимовне горе.

На ту могилу дівчина прийшла,
Букет червоних маків принесла,
Від поглядів сховавшись людоморів.

— Спи, любий, ти боровся проти зла, —
Запала тиша . . . Лиш сичі в ту пору
Кричали десь на димарях села.

* *
*

Його закутим привели до ями,
Хоча зійшла вечірняя зоря,
Та сонця диск за чорними полями,
В задумі тихій журно догоряв.

Звернувсь убивця: »Кайсь, а то могила!«
— »Вкраїні слава!« — він повів на це . . .
Останній промінь сонця любо-мило
Поцілував його в бліде лице.

* *
*

Ще прийдуть сподівані ранки
Після років зрадливих, як Юда,
Усміхнеться століть полонянка,
Вільний вітер чоло їй остудить.

І як матір святу, не коханку,
Її стринуть розковані люди,
Щоби вірність віддять до останку,
Щоб творити в майбутньому чуда.

Лариса МУРОВИЧ

В О Я К

Вояк не мріє про вінок лавровий,
І про героя власний монумент,
Але він творить зі своєї крові
Надхненний — для грядучого — момент.

І вірить: незалежної держави
Не подолають хижі вороги,
Як н'едестал будови величавий
Споїти міццю крові і снаги.

Паде він гордо в боротьбі за волю,
Сповнивши вічності святий наказ,
І жаль йому, що за Вітчизни долю
Не зможе вмерти там — ще раз!

Ш И Ф Р

Листа цього змістом і «це» і «те»,
Що багром у зелен-траві цвіте,
Читає же подумає про квітки,
І їхні окрилені пелюстки.

Хто зором шифрований зочить лист,
Не вгледить його таємничий зміст
Під масками ярих облич квіток,
Намарно й сплітатиме з них вінок.

Листа цього змістом і «це» і «те»,
Що багром у зелен-траві цвіте,
Але відімкне таємниць обруч
Підпільник, що має до шифру ключ.

ЧИ ВИ ВЖЕ ПОНОВИЛИ ПЕРЕДПЛАТУ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 РІК? ЧИ СПЛАТИЛИ ЗАБОРГУВАННЯ ЗА МИНУЛИЙ РІК? ПРИЄДНАЛИ ХОЧ ОДНОГО НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА?

ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО СВІЙ ЖУРНАЛ, ПІДТРИМУЙТЕ ЙОГО І РОЗПОСЮДЖУЙТЕ!

Ганна ЧЕРІНЬ

ЄДНАННЯ

Співає літо солов'їним голосом,
І з дійсністю єднається абстракт.
Іздалеку чийсь віз теркоче колесом,
Ритмічно й чітко відбиває такт.

Я сповнена словами невимовними,
У всесвіт в'єдную себе саму.
І серце щирим щастям переповнено,
Хоч і не знать, через кого й чому . . .

І хоч мене недавно в серце влучено,
Та в хвилях пісні гострий біль завмер.
Минуле щезло з думами болючими,
Бо літо — це сьогодні, це тепер.

М. ВЕРЕС

БОЗИ КВІТНУТЬ

У саду завітли бози п'янку
І дивлюсь на тебе я ніжніш,
І згадки — чудові степов'янки —
Із глибин повзуть душевних ніш.

Про весну, далекий Голосіїв,
Про любов, про зорі і стежки,
На яких безжурно я розсіяв
Давнини юнацької роки.

По стежках по тих і ти ходила
Й хоч тоді були ми не разом,
Нас обох вітали тепло схили,
Очерет вклонявся нам обом.

Нам обом, бо й ти — дитя столиці,
Бо і ти зростала на Дніпрі,
Бо й тобі близька Пуща-Водиця
І стрімкі Подолу димарі.

*Зелень площ, «Рів'єра» і Святошин,
Стадіон, Шевченківський Бульвар —
Все, що перш було таким хорошим,
Стало днесь уривками примар.*

*А вони снуються попід вікна,
А вони бентежать край чола,
Хто сказав, що юність наша зникла,
Що давно на кручах одцвіла?*

*Це — весна . . . Он знову квітнуть бози
І з чужих зазорених аркад,
Наче дим гінкого паровозу
Тінь її вертається назад.*

*Це ж весна . . . А ми — з весни столиці,
Шумом віт колисані одним,
Я дивлюсь ніжніш в твої зіниці
І стаю поновно молодим . . .*

Павло САВЧУК

СОНЕТ

*Одне у мене лиш бажання:
Дожить до світлих волі днів
І повернутися з вигнання,
Щоб пролунав мій волі спів.*

*Свою, щоб вільно музу сіять
На рідних землях, у Дніпра,
Щоб вітерець теплом розвіяв
Від Дону до верхів Дністра.*

*Мое, щоб слово залунало
По вільнім краю, не в ярмі,
У поколіннях, щоб плекало
Ідею єдності в сім'ї.*

*О Господи, сповни бажання,
На Рідний промінять вигнання!*

Софія НАУМОВИЧ

СФІНКС

(Оповідання)

(Закінчення, 2)

IV. ПАРИЖ

Петро Юлій Гецель мав у Парижі великий будинок на вулиці Жакоб. Але весь день проводив не в покоях свого дому, а в прибудівці до нього. Тут цей великий видавець, редактор, письменник і політик влаштував свою власну друкарню. Гостей і клієнтів приймав у невеличкому городчику, що простягався до абатства св. Жермена. Це було місце його післяобідного відпочинку.

Одного весняного дня у післяобідну пору він сидів у плетеному фотелі напроти високої вежі абатства. Надівши на очі великі окуляри, читав якийсь нерозбірливий рукопис. Тут і знайшов його друкарський помічник-хлопець, що здалеку гукав:

— Патроне, якась дама бажає з вами говорити! Така — о-ля-ля!
— Затримавшись хвилину перед Гецелем, хлопець обернувся і побіг до друкарні, прицмокуючи і тріпаючи пальцями, як це звикли від віків робити французи, коли їм щось подобається.

На мить хлопець ще раз зупинився і вигукнув:

— Вона в малому сальоні з мадам ля патрон!

Гецель поволі підвівся з фотеля. Дбайливо згорнув листки дрібно записаного паперу, поклав їх на круглому залізному столу й притиснув зверху камінцем.

Мадам!? — і Гецель шанобливо вклонився стрункій, елегантній дамі. Глянувши на її личко під широким, кріслатим капелюхом, запитав:

— З ким маю велику приємність говорити, мадам?

— Мое прізвище вам нічого не скаже, — відповіла вона, — але ось ця записка вяснить вам мету моїх відвідин.

— Мадам знайома месье Тургенева, — поспішила уточнити Гецелева дружина.

— Тургенев! — вигукнув Гецель. — Га, лукавий чоловік! Не має відваги явитися сам і хоче задобрити мене такою милою дамою! Сідайте, мадам, і дозвольте мені прочитати у вашій присутності записку, сподіваюся, від вашого земляка...

— І так, і ні, себто — це правда, що ми з одної імперії, але він з Росії, з Петербургу, а я з України.

— Мадам, ви з цієї чарівної країни, якою так захоплюється наш приятель Меріме? Вітаю, вітаю вас на нашій французькій

землі як першу гостю з країни козаків... Досі ми бачили на нашій землі ваших земляків-чоловіків — генерала Григора Орлика і його прибічників, але жодної українки ще не зустрічали... А наш Оноре де Бальзак, великий поклонник України, на смерть залюбився в українці. Завжди їздить до вас, але її не привозить... Мадам, якщо пані Ганська хоч частину така чудова, як ви... — і Гецель ледве стримався, щоб не прицмокнути і стріпнути пальцями так, як це перед хвилиною робив друкарський хлопець. Швидко розгорнув записку і вголос почав читати:

»Я знаю, як викривиться з люті ваше обличчя і затиснуться спересердя ваші кулаки, бо я й досі ще не переклав вашого «Перо»... Проте сподіваюся, не без крихітки лукавства, що це божеське створіння, з яким ви маєте шану тепер говорити, хутко здолає змінити вашу лють на глибоку для мене вдячність...«

— Ну, подумайте, — нервувався Гецель, — він ще й глузує з мене! Нахаба! Та гріха не вчиню, як скажу, що ви, мадам, справді найкраща жінка, яку я будь-коли бачив! Звичайно, крім моєї Амелії, — і Гецель грайливо глянув на дружину. — Якби мені було двадцять років менше і якби я не мав моєї найдорожчої дружини...

— П'єре, ти мною не заслоняйся, — втрутилася пані Гецель. — Для пані Маркович ти можеш бути лише дідом...

— Ти надмірно сувора, Амеліє! Дідом, як дідом, але, наприклад, старшим братом міг би бути? Як вам це подобається?

Марія засміялася, такий стиль розмови їй подобався, проте, щоб відвернути розмову від своєї особи, вона запитала:

— Дякую вам, месє, за компліменти, але я здивована тим, що ви не питаєте мене, чого я до вас прийшла?

— О, дорога пані, — перебила їй господиня, — приятелі наших приятелів...

— Підожди, маман, — гукнув Гецель, — я ще не дочитав листа цього нашого «приятеля»! Ох, найгіршому ворогові не бажаю такого приятеля...

Марія задоволено засміялася.

— Що ж він вам зробив, цей ваш приятель? — запитала.

— Що він мені зробив? Запитайте скоріше, чого він не зробив! Він ніколи не дотримав ні одного слова! Він зводить мене з перекладом «Перо» вже ось чотири роки! Розумієте, чотири роки! Запропастив оригінал, потім писав, що віднайшов. «Словом чести» божився, що до Різдва закінчить роботу, а сам поїхав до Росії... Вернувшись, виправдувався у листі, умовився зі мною на «рандеву»... Очевидно, не прийшов. Знову перепрошував, а врешті замовк, на мої листи не відповідав. Нікчемний, ледащо, взагалі ж людина «сан жен»*... Грубіян...

*) Людина без скрупулів

— Бачу, — сказала Марія, — я вибрала собі доброго посередника.

— Посередника? Ах, пробачте, мадам, мене охопила лютя... Зрештою, це він передбачав... я ще не дочитав цього його неграмотного листа. Отож читаю далі:

»Та я не гніваюся на вас, Гецелю...«

— Ну, чи чував, чи бачив хто таку безличність, — далі сердився Гецель. — Він не гнівається на мене!

»... І щоб виявити вам мою прихильність...«

— Прихильність! Борони ж нас Господи від такої »прихильности«!

»... то поручаю вам, замість себе, доброго перекладача з різних європейських мов на французьку, і навпаки... Це може вам пригодитися у вашому »Журналі для виховання і розваги«.

— Та це ж капітальне! Мадам, чи той Тургенев правду пише?

— Ви можете йому не вірити, пане Гецель, але ви можете в тому переконатися, — відповіла Марія.

— Якщо це правда, я готовий простити цьому старому нікчемі всі його коверзування зі мною... Але ж, мадам, а де ж той перекладач?

— Хіба ж Тургенев не написав вам? — посміхнулася Марія.

— Ах, правда, я ще не дочитав до кінця.

»Цей перекладач — це пані Маркович, з личка якої, я певен, ви якраз тепер не можете відорвати ваших розпусних... очей!«

— Ах, каналія! Цього мені вже забагато! Маман, маман, невже в мене розпусні очі?

— »Були колись перли тай ся стерли«, як кажуть у нашого »арго«... Але ти, П'єре, заспокійся, ти ж знаєш Тургенева...

— Стривай, стривай! Що це я прочитав? Ах, мадам, це ви той перекладач? Ну, цього вже забагато на одне пополудне. То злість, то радість... Ох, якими дивними шляхами послуговується інколи Боже Провидіння! І якими негідними особами! Якби мені півгодини тому хтось був сказав, що Господь Бог вибере собі на доброго провісника отого ледачого Тургенева, я був би розсміявся йому у вічі...

— А Тургенев саме тепер десь там із Поліною Віярдо сміється з тебе! Ти не поспішай із своїми радощами, — спиняла балакучого Гецеля його практична дружина, — може, твої умови не відповідатимуть пані Маркович?

— Ах, так! Ти, Амеліє, завжди маєш слухність. Але щодо умов, — Гецель звернувся до Марії, — я згори приймаю ваші. А тепер коротко скажу вам, у чому справа. Мій представник у Росії Каміль Дебре та ваш книгар Звонарьов пишуть мені, що там великий попит на твори Жюль Верна. А в нас нема перекладачів... Якщо ви погоджуєтесь, я заплачу вам подвійно за аркуш, як плачу Жорж Санд за її оригінальні твори... Договорились?

— Ви зовсім приголомшили мене, добродію, — відповіла Марія, — але я беру це за вияв вашої французької ввічливости, проте — не хочу її використовувати. Насамперед я перекладу щось на пробу і як будете задоволені з цього, тоді заплатите мені так, як сказали. Згода?

— Я бачу, П'єре, що ти маєш діло з правдивою дамою, — сказала пані Гецель і підвелася до дзвінка, щоб покликати прислугу. — Тепер я прошу вас, пані, випити з нами каву, якраз четверта година.

— Дякую, пані, на жаль, я поспішаю, бо лишила синочка самого... Може, колись іншим разом... Одне ще прохання маю до вас, мусье. Ви згадали Жорж Санд. Я дуже хотіла б познайомитися з нею.

— Але ж нема нічого легшого, — відповів Гецель. — Саме тепер в «Одеоні» йде її п'єса. Я заберу вас колись до своєї льожі... А покищо, дозвольте дати вам до перекладу перший розділ твору «Подорожі довкола світу». Коли можу сподіватися вас з перекладом? Де ви живете в Парижі?

— Живу в домі 107, рю де Шайо, в мадам Вакі. Переклад принесу вам через три дні, себто в суботу.

— Гаразд, я пішлю по вас карету.

— Заберіть із собою, мадам, і хлопчика. Я дуже люблю дітей, і П'єр любить, — прощалась із Марією пані Гецель.

*

Жорж Санд не була улюбленицею паризької публіки, проте на виставах її п'єс завжди було багато глядачів. Всім було цікаво споглядати не так на солодково-сентиментальну дію, як на саму авторку п'єси, що з своєї льожі, приклавши льорнетку до очей, в оточенні своїх поклонників слідувала за ходом п'єси. Інколи вона знудженим жестом водила льорнеткою по публіці.

— Альфреде, — звернулася вона до свого приятеля М'юсе, — що це за дама отам у товаристві мадам і месьє Гецелів? — і показала на льожу Гецелів, а за нею ціле її товариство спрямувало туди свої льорнети.

— Не знаю. Вперше бачу її. Це ж справжня красуня! Такої в Парижі ще не бачив... Чи не буде це якась їхня альзаська родичка?

— Ні, на німку вона не схожа. А може, це ота Бальзакова муза з України? Як її звать? Танська? Ганська?

— Тоді вона сиділа б не з Гецелями, а з Бальзаком.

— Зовсім слушне твоє зауваження, — сказала Жорж Санд. — Підождемо до перерви, Гецель напевно зайде до мене і довідаємось...

І справді через кілька хвилин Гецель постукав до льожі Жорж Санд.

— Увійдіть! — і Жорж Санд простягнула обидві руки назустріч Гецелеві. — Вітайте, старий друже! Я рада вас бачити, а ще більше рада почути вашу оцінку п'єси.

— Саме тому я і прийшов, щоб висловити вам свої сердечні GRATULACIЇ. Чи бачили ви, які злісні погляди кидали у ваш бік паризькі дами? А це ж найкраща запорука вашого успіху!

— Дякую вам, мій вірний, дорогий друже. Ви завжди підтримуєте мене духово. Якби моя п'єса провалилася — я не вилізла б з боргів. Але, хотіла я вас запитати, хто це з вами в льожі? Чи не найновіша ваша муза?

— Ні, не вгадали, моя дорога. Це моя співробітниця.

— Співробітниця? Письменниця чи видавець?

— Письменниця, але для мене насамперед перекладач.

— Ага, бачиш Альфреде, я не помилилася: вона чужинка, бож французенки чужих мов не знають. Мабуть, знову не помилюся, коли скажу, що вона з цієї країни, що й ця, як вона, Бальзакова. . .

— Ви незрівняна, дорога приятелько! Вам би детективні романи писати. Вона справді чужинка, з України, але перекладає Верна на російську мову, і то знаменито!

— На таких нюансах не визнаюся, але бачу, що це «східня краса». Вам, Гецелю, щастить у всьому. Навіть співробітників вам Бог посилає жіночої статі. . . Але мені не цікаво дивитися на неї здалеку. . . Ходім до вашої льожі, привітаємо Амелію і познайомимся з вашою одаліскою, — і Жорж Санд, вже дуже підтоптана, але все ще енергійна, швидко попрямувала коридором до протилежної льожі, а за нею її товариство.

— Розкажіть мені, — промовила, привітавшись, — мадам Маркович, дещо про себе. Я завжди в погоні за новими сюжетами, а ви, як здається мені, вимріяна героїня роману. Через вас, напевно, божеволіють чоловіки, відбуваються двобої?! На жаль, це не мій жанр. . . Мене більше цікавлять суспільні справи, а Гецель уже встиг мені сказати, що ви пишете про селян і про тих, як воно, невільників. Вперше чую, що в Європі ще існує невільництво. Скажіть мені щось про ці ваші справи.

— Правду кажучи, пані, не я перша в Україні почала писати про село, — відповіла Марія. — Вже двадцять років тому про село писав мій земляк Григорій Квітка-Основ'яненко.

— Як-як? Двадцять років тому? Ви жартуете? Досі ж бо мені припадала пальма першости в цій темі. . . Ви ж говорите про якогось Квітку. . . Справді, він писав про село? А ми тут нічого не знаємо! . . . Що ж ви пишете? Також про село, правда?

— Так, я пишу й про село, але між мною і Квіткою є різниця. Він бачив у нашому селі ідилію і змальовував його дуже сантиментально, а я пишу про горе, знущання і неволю, про селянських

дівчат і жінок в Україні, яких чужі поміщики запрягли в кріпацьке ярмо.

— Ага, то ви належите до цієї генерації, яка в усьому бачить тільки чорні кольори, так як наш Золя... »Сільські ідилії« для вас уже не цікаві!

Гецель побачив, що слова Марії зачепили Жорж Санд за живе і боявся вибуху її гніву й заздри. Тому поспішив злагіднити розмову:

— Моя дорога! Не забувайте, що Україна поневолена. Це ж не вільна Франція! І коли в нас можуть існувати сільські ідилії, що їх ви так чудово змальовуєте у своїх творах, то не так воно в країні невольництва, в країні окупованій... Пригадайте хоч би недавню німецьку окупацію Парижу і теперішню окупацію Альзасу, нашого дорогого Альзасу... Тож у поневоленій Україні не може бути ідилії і пані Маркович описує те, що бачила і чула у своїй країні... Описує, хоч це дуже небезпечно... Та й ви покажете недоліки нашого суспільного ладу, зокрема в п'есах, ось хоч би в сьогоднішній, — і Гецель галянтно поцілував її в руку, чим дорешти розбрів войовничість Жорж Санд. Побачивши її розхмарене обличчя, додав: — До речі, пані Маркович теж написала ідилію, хоч і не дуже-то й рожеву. Саме тепер я читаю її і зростає моє бажання перекласти цей твір на французьку мову.

— Це сучасна повість? — запитала Жорж Санд Марію.

— Ні, пані, це з тих часів, коли Україна жила своїм буйним життям вільного народу. Свою тему я взяла з прекрасних, історичних козацьких часів.

— Ах, романтика! Козацьке лицарство! Знаю, знаю. Меріме закоханий у козаччині, він написав для нас історію цього шляхетного ордену... Гецелю! Ви ж повинні познайомити паню Маркович із Проспером! Для нього ж це буде вершок щастя побачити живу козачку. Чи знаєте, пані, що він відповів полякам на дворі, коли вони докоряли йому за його »козацьку манію«? Він випростувався, гордо підняв голову і сказав: »Я сам козак! І хто посміє сказати щонебудь проти козаків — матиме діло зі мною!« Тепер усі називають його »козак Меріме«.

В льожі залунало від сміху, а Гецель відповів:

— А чи знаєте, дорога приятелько, як небезпечно знайомити мадам Маркович із нашими чоловіками? Вони ж відразу втрачають голови і підпадають під її чар! Ось Жюль Верн, познайомившись із Марією Маркович, а потім переглянувши з тим старим професором, забув його прізвище, перший її переклад, зараз прибіг до мене і поставив таку вимогу в нашій видавничій договорі: »Виключне право перекладів моїх творів на російську мову зберігається за панею Маркович«... І що ви на це?

— Я могла б багато сказати про безмежну глупоту деяких чоловіків, але шаную мадам, що мовчить мов сфінкс і не пробує заперечити факту цього спустошення, що вона сіє серед наших чоловіків... Та я й сама починаю вірити в магічний чар українських жінок... Після пані Танської чи Ганської... пані Маркович...

— Ха-ха-ха! — засміявся Гецель. — Ну й знамениті ж ви, дорога приятелько, всі складні питання вирішуєте в одну мить. А ми даремно ламаємо собі голову над загадкою: сфінкс та й годі!

— Пробачте, дорогі, — сказала Жорж Санд, — нам час іти, вже третій дзвінок, а я цікава, як наша Сара Бернар вив'яжеться з ролі Солянж... Мої любі, сподіваюся побачити вас незабаром у себе на котромусь вітвірку, очевидно разом з мадам... українським сфінксом... Прізвище ваше, мадам, пробачте, забула — це моя слабкість: забагато приходиться мені вигадувати тих прізвищ і я втрачаю межу між дійсними і вигаданими... Рада була познайомитися з вами, мадам, думаю, що будемо мати не одну спільну тему... Альфреде! Ходім, тобі небезпечно перебувати в цій льожі...

*

Вулиця св. Жакоба міститься у Латинському кварталі. Її перебігає з одного боку вулиця Сени, що веде аж до набережної, а з другого — Сен Пер, вулиця Св. Отців. У цьому чотирикутнику вузьких і поплутаних вуличок усі мешканці знали одні одних від непам'ятних часів. Крамнички були також спадкові: батьки передавали їх синам, а сини своїм дітям. Тут взагалі всі мешканці мали враження, що живуть у селі.

На цих то вуличках часто появлявся Гецель. Завжди гарний і елегантний, хоч його чуприна й борода вже давно побіліли. Зовнішній вигляд Гецеля прозраджував колишнього джигуна Італійського бульвару. В модних штанах, з обмотками, що закривали черевики аж до носків, причесаний, прилизаний аж до претенсійности, розумний і дотепний аж до манірности, він заходив кожного дня до кафе Карона на розі вулиць Сен Пер і Університетської. Тут він мав свій столик, тут часто обідав, зустрічався зі своїми знайомими і приятелями, полагоджував свої видавничі справи.

— Не турбуйтеся тим, мила пані, що всі так вирячили баньки на вас, — сказав він до Марії, увійшовши до кафе. — Це тому, що ви вперше в тій буді. Завтра, будьте певні, всі приймуть вас уже як «свою». Але сьогодні дозвольте їм налюбуватися вами. Не кожного дня богині сходять з Олімпу і появляються у паршивому кафе цього дурисвіта Карона... Та ось і він... себто, не Карон, а... — і Гецель підніс руку вгору, подаючи нею знак якомусь елегантному чоловікові, в чорній накидці, з білим шалем на шії, що саме появився у дверях.

— Дозвольте, мадам, познайомити вас із нашим двірським бувальцем, кавалером гарних дам, зокрема ж польських аристократок, що недавно втекли з Польщі. Там, знаєте, повстання... Знайомтесь: завзятий бонапартист — Проспер Меріме.

— Бачу, що скромний республіканець теж не зле асистує гарним дамам, — і Меріме дуже церемонно вклонився Марії, а потім, сівши поруч, продовжував: — Про вас, пані, я вже чув від нашої спільної приятельки Жорж Санд. Вона навіть обіцяла познайомити мене з вами на своїх вітвірках, але Гецель, як бачите, випередив її. Очевидно, на мою велику радість. Він прислав мені ваше чудове оповідання з допискою, що авторку можу побачити, якщо дуже його попрошу. Звичайно, прочитавши одним духом «Козачку», я був дуже цікавий побачити авторку, але я просто не сподівався, — вже вигукнув Меріме, обкидаючи Марію захопленням поглядом, — побачити таку мадам! Невже, це ви авторка «Козачки»? Письменниця!? Досі в мене з поняттям письменниці завжди асоціювалася старша, шаноблива, дуже говірлива і задержувата пані... одне слово: Жорж Санд!

— Тихіше, тихіше, приятелю! — засміявся Гецель. — Не дай Бог, щоб твої словечка донеслися до Жорж Санд!

— Але бачите, П'єре, я ж недаремно захоплювався Україною! Тепер матиму ще одну причину ще більше захоплюватися.

— Ви справді встигли прочитати «Козачку»? — запитала несміливо Марія, щоб перервати цю розмову.

— Авжеж, прочитав і відразу просив Гецеля про зустріч із вами. Тепер, П'єре, маєте мою досмертну вдячність! Ви, може, й не уявляєте собі, пані, як мене цікавить кожна найменша дрібниця, пов'язана з козаками! А в нас, на жаль, так мало джерел до цієї інтересної теми. Щоправда, я прочитав декілька, пробачте, що так назву, «романів» польських авторів, написаних жахливою французькою мовою. Але ж де їм рівнятися з вашою «Козачкою»? Все це погане, безвартісне, претенсійне і нудне, а ось ваше оповідання — коротке, цікаве, правдиве й трагічне. Воно зробило на мене величезне враження і я вже заповів на королівському дворі, що потрясу їх усіх незвичайним твором з України. Це буде на одному з літературних вечорів, що їх влаштовує наша наймилостивіша королева.

— Та невіж ж мое оповідання годиться для королівських салонів? Воно ж із життя наших селян, найнижчої верстви нашого народу.

— Саме тому, саме тому, люба пані Маріє! — вигукнув Гецель. — Хай ті Бонапарти і їхні бонапартисти, — і він глузливо глянув на Меріме, — хай знають, як виглядає февдальний лад, якого вони так цупко тримаються.

— Ну, Гецелю, ви вже сіли на свого республіканського коника, — сказав Меріме. — Хіба ж вам невідомо, що нашому імператорові зовсім не подобається здушення польського повстання москалями і він дає всебічну підтримку та азиль утікачам?

— Хвалився циган своїми дітьми, — іронізував Гецель. — Та ж відома річ, що аристократи дуже солідарні. Хіба ж під час нашої революції у 1789 році англійські лорди не допомагали французьким аристократам утікати з-під гільйотини? Тепер, у свою чергу, наші бонапартисти допомагають польській шляхті. А що з народом, чи ви подумали про це? Шляхта втекла, разом із нашим геніяльним Шопеном, до речі, на велику радість Жорж Санд! — а народ має відповідати за наслідки повстання?

— Та не тільки польський народ, — сказала Марія, — бо після польського повстання в цілій російській імперії почалися арештування і заслання. Особливо найгірше діється в Україні: тут за кожної нагоди і без нагоди царський уряд тільки те й робить, що користується «непевним часом», щоб закрити наші видавництва, заборонити театральні вистави, а навіть і саму українську мову. . .

Гецель і Меріме мовчали, заслухавшись у Маріїні слова. Її очі іскрились, блищали. Врешті Меріме зробив несподіваний висновок:

— Резон де плюс, щоб прочитати вашу «Козачку» на королівському дворі.

— Браво, мадам Маркович, — щиро вигукнув Гецель. — Ось так повинна говорити справжня патріотка свого народу. Якби ви не були завзятою українкою, я адоптував би вас для нашого Альзасу. В нас у Франції немає таких гарячих патріоток, як у вас. Тому мені дуже подобалася ваша «Маруся». Працюючи над нею, мені ввесь час перед очима моя вужча батьківщина Альзас. . . Це буде наш спільний дарунок альзаським дітям. . .

— Про яку ж «Марусю» тут мова? — не втерпів Меріме. — Невже, новий твір про козаків?

— Ще й який! — відповів Гецель. — Але я нікому не дам його читати в рукописі. Спершу надрукую, а тоді, будь ласка, читайте, насолоджуйтеся!

— Гратулюю, мадам, — сказав Меріме до Марії і, звернувшись до Гецеля, продовжував: — Не забудьте, як тільки твір з'явиться з друку, прислати мені примірник. Я напишу добру рецензію.

— Якже ж ви можете обіцяти «добру рецензію», не прочитавши ще твору? — здивувалася Марія.

— Якщо ваша «Маруся» така, як «Козачка», а я певний, що така, то й не читаючи можу обіцяти.

— Ні, «Маруся» не «Козачка», — відповіла Марія. — «Козачка», так би мовити, написана в соціальному пляні, а «Маруся». . .

— В любовному? — вигукнув Меріме. — О, це ще краще!

— Але ж ні, в історичному. . .

— В історичному?! Що ж краще може бути для мене? — захоплювався Меріме. — Гецелю, поспішайте з друком, бо я вже горю з нетерпеливості.

— Я весь до послуг моїй найкращій співробітниці, — відповів Гецель. — Але з цією повістю треба бути обережним, бож у ній готується повстання проти Росії.

— Польське?

— Але ж ні, козацьке!

— Та це ж стократно більше цікавить мене! Але, чому обережно? Невже не можна писати і про давні справи? Адже Толстой...

— В тому ж то річ, — сказала Марія, — що про московську історію можна писати, а про українську ні, бо це загрожує «цілості імперії»... Толстой звеличував, а не підкопував імперію, пане Меріме! Чи ви зрозуміли мене?

— Значить, писати про одчайдушні бої козаків — це підкопувати імперію? Розумію, щоб і сучасникам, козацьким нащадкам, не забагнулося воявати за свою волю?! Так? І за написання та видрукування «Марусі» пані Маркович може грозити якась небезпека?

— Ось, Меріме, я віднаходжу вашу інтелігенцію. Нам саме і йдеться про безпеку пані Маркович і ви могли б допомогти своїм лицарським жестом...

— Але ж я весь до послуг мадам Маркович! Чим можу допомогти? — і Меріме допитливо глянув на Марію, але Гецель знову перебив:

— Даруйте мені, мадам, але мені здається, що я краще зумію вияснити нашому лицареві про що йдеться. Отож «Маруся», темою якої є визвольна боротьба України проти Росії, себто ваша «Маруся», мадам, не може повитися за вашим авторством. Тому я зазначу, що це твір П. Ж. Сталая «за легендою Марка Вовчка» — це псевдонім мадам, — пояснив Гецель Меріме.

— Досі все мені зрозуміле, але чим я можу допомогти? — допитувався Меріме.

— Підождіть. Це щойно початок труднощів. Тут, у Парижі, перебуває наш «приятель» — «великий російський письменник» Іван...

— Тургенєв! — підхопив Меріме. — Ну, про нього я поганой думки. Оце недавно він звертався до мене з проханням, щоб я написав передмову до його «Диму»... А це таке нудне, що й важко було дочитати до кінця...

— Це ж знаменито складається! — зрадів Гецель. — Бачите, мадам? Нам щастить! Тепер справа проста: ви пообіцяйте йому написати передмову до «Диму», якщо він прихильно доповість Орлову про «Марусю», яку я мушу дати йому прочитати.

— Хіба ж Тургенев цензор від літератури? — здивувався Меріме.

— Цензор не цензор, а »довірена людина«... Розумієте? Від нього дуже багато залежить. Ось, наприклад, скільки мороки я мав із Верновим »Царським кур'єром«... Ви навіть не уявляєте собі, як бояться росіяни, щоб їхні жахливі таємниці не продісталися у світ.

— Що ж було з твором Жюль Верна? — зацікавився Меріме.
— Тургенев пішов до Орлова, очевидно, не без »дарунка« від мене, та це між іншим... І знаєте, що Тургенев порадив мені?

— Ну, що ж?

— Змінити назву. Замість »Царський кур'єр« назвати роман »Мішель Строгов«... Ось і все.

— Тепер розумію. Ось який »добродушний« Тургенев! Добре, притисну його з тією передмовою, — сказав Меріме.

— Дякую вам, пане, але мені прикро, що через мене стільки клопоту, — мовила Марія.

Гецель знову перебив:

— Ніякого клопоту ми не маємо. Тургенева я знаю і маю свою думку про нього. Хочете, я прочитаю вам мою оцінку »Весняних вод« Тургенева? Це, може, й вам, Меріме, пригодиться до передмови для його »Диму«.

— З приємністю послухаю, — відповів Меріме, — тим більше, що Альфонс Доде сказав мені, що ви друкуєте Тургенева... з милосердя.

— Він має слухність, але тільки частинно, бо я друкую Тургенева не з милосердя, а з вирахування, хоч його твори не мають найменшого попиту в Франції і жоден його твір не покриває навіть коштів друку. Але, до речі, на ті »Весняні води« я написав йому ось таку »рецензію«: »Шкода, що ви не закінчили своєї історії разом із героїнею! Мабуть, щоб приподобатися Меріме, ви — замість залишитися Тургеневом — почали наслідувати Олександра Дюма-сина... Друга частина ваших »Вод« ще слабша, ніж перша... Це склянка води в чарці вина...«

— Ха-ха-ха! — засміявся Меріме, — невже ви справді так йому написали?

— Дослівно, а ось далі: »Ви показуєте в своїй історії, що людина має в серці свиню. Це не новина. Але розводнювати дорогоцінну перлу в туалетному оцті — це вже надто галянтна робота...«

— Ну й уїдливі ви, Гецелю, — сміявся далі Меріме. — Не кожний із нас здобувся б на таку відвертість: »в серці свиня«, »перла в оцті«! Капітальне! А що ви думаєте про це, мадам?

— Я думаю, що йому давно належалося це сказати. Він тому такий пихатий, що на Заході з ним усі дуже чемні... Хвалять, шукають дружби з ним...

— Стривайте, — продовжував Гецель, — це ще не все. Я заслотився авторитетами, щоб досадніше дошкулити йому. Ось що написав: »Дідро сказав: »Коли хочете писати твір, що має довго жити, то беріть моральний сюжет. На жаль, не кожний має відвагу порушити моральні сюжети, бо це могло б зробити твір пласким або... шедевром«. Звичайно, ця друга можливість не стосується до нашого »великого« письменника, але наприкінці я трохи підсолонив йому мою гірку пілюлю: »Щоб бути справедливим, то скажу, що ви ще якось добре вилізли з цих непотрібних фальшивих ходів, переладовань, нещирости і т. п.«

— Але ж, Гецелю, ви вмієте »підсолонити«. І він не образився? — запитав Меріме.

— Образився? Де ж там! Щоправда, під час наступної зустрічі зі мною робив ображену міну, але коли я запропонував йому готову розв'язку однієї повісти, якої я не мав часу написати, він сквапливо схопив мій рукопис і заховав у кишеню... Мабуть, незабаром появиться »його« нова повість...

— Ну, годі. Я вже досить наслухався про »письменницьку« діяльність пана Тургенева, — сказав Меріме. — Такому гідко й руку подати. Тепер нетерпеливо ждатиму на появу »Марусі«.

— Ще одну »квіточку« додам, це вже про »дипломатію« Тургенєва, — продовжував Гецель. В одному з листів із Петербургу він мені дослівно написав таке: »Що мене найбільше дивує, то брак патріотизму в вашій Асамблеї!« Чуєте? І підтверджує це таким »аргументом«: »Мій кучер запитав мене, чи це правда, що французи сваряться між собою тоді, коли прусаки облягають Париж?« А коли я йому підтвердив це, то він сказав мені: »Як так, то їх треба угробити!« — Подобається вам це?

— Нахабний москаль... Коли б не »рація стану«... — Меріме схвилювався, але раптом, згадавши щось, засміявся: — А я й не знав, що московські візники такі геніяльні політики...

*

»Париж, березень 1861 р.

Любий мій Опанасе,

Я ні об чім думати не можу. Боже мій! Нема Шевченка! Се я тоді з ним навек попрощалася, — чи думали ми, прощаючись? Незадовго перед 26-им він мені приснився веселий, — я все думала про нього і його згадувала, — се був сон 24-го чи 25-го. Тепер у мене душа болить, болить, і ніколи не побачу його! Прощу тебе, там у кого треба візьми, як отдадуть, його портрет, як він був молодий, писаний самим, його тетрадку, що він ісписав в Орській кріпості, і його »Євангеліє«, що читав там. Все тес він мені оддав, як я в нього була, а я залишила знов, поки вернусь.

Може, вже хтось узяв усе те? Зараз перешли мені в Париж його портрет, нехай я хоч на портрет його гляну. Ні об чім я більше не буду говорити сьогодні: я хочу плакати...

Марія»

*

— Мадам Маркович, це ж ваш тріумфальний день сьогодні, а ви така сумна! Що трапилось? Можете мені сказати? — допитувалася Гецелева дружина.

— Я можу вам сказати, пані, та не знаю, чи зрозумієте мене. Мій рідний народ утратив свого найкращого сина... Україна втратила свого найбільшого поета-пророка Тараса Шевченка, а я і мої приятелі — найвірнішого друга й найсердечнішого батька. Ось чому я не можу веселитися... Пробачте мені, пані, постаюся не псувати вам настрою...

— Ось наші пані! — весело вигукнув Гецель, ведучи з собою молодого старшину. — Мадам Маркович, знайомтесь, лейтенант Поль Дерулед, ще один поклонник вашої України. Це вже третій, якщо не рахувати всієї нашої родини і Жорж Санд із її поклонниками. Як військовий старшина він цікавитиме вас менше, але я певний, що ви знайдете з ним спільну тему для розмови. Месьє Дерулед написав драму про козаків і Україну. Вона зветься «Гетьман», а театр «Одеон» прийняв її до постановки... Залишаю вас і спішу до інших гостей.

Гецель не помилився, вони знайшли спільну тему для розмови. Дерулед знайшов канпку під затишною пальмою на півкруглій веранді й попросив Марію сісти. Він цілий вечір дотримував їй товариства. Розмова велася довкола Маріїної «Марусі» і Деруледового «Гетьмана». Час від часу до них підходив Гецель із визначними критиками й літераторами, що бажали особисто познайомитися з авторкою «Марусі».

— Ось, дорога Маріє, начальний редактор «Тан»-у, найпочитнішого паризького щоденника. Він бажає скласти вам свою пошану.

— Уся французька преса — говорив редактор, — не тільки наша газета, тепло привітала «Марусю». Вона відчула, що українська героїня була для автора французької версії альзаською героїнею Франції. Але похвали, що припали адоптованому батькові «Марусі», відсунули в тінь справжню авторку. Ось тому, мадам, я хочу дещо більше дізнатися про вас.

— Це правда, — підхопив Гецель, — хоч я дещо додав чи відняв, дещо вигладив або поплутав, змінив особи, діалоги й ситуації, проте чудовий тип козачки, який мене так захопив, створила мадам Маркович. І всі ці похвали, що я чую і читаю, я складаю біля ніг нашої чарівної українки...

Гецель присунув невеличкий столик на колісцятках, на якому були листи, візитні карточки, дарунки.

— Ви тільки перегляньте все це й самі побачите, що люди добре орієнтуються, хто є автором «Марусі»! Це ж таке зрозуміле, бож звідки в мене могло б взятися таке знання тамошніх відносин і...

— Таке знамените знання психіки персонажів, — з запалом докінчив Поль Дерулед.

— Отож! Та перегляньмо насамперед деякі листи й дарунки. Ось золота брошка з рубінами від «поклонниці й суперниці» Жорж Санд, ось «Історія Козаччини» Меріме з проханням «написати більше таких добрих повістей на кожний епізод славної історії України». Ось Жюль Сандо, приятель нашої Жорж, що взяла собі псевдо з його прізвища, пише, що прочитав «Марусю» під час грипи, і вона стала «єдиною товаришкою ліжка, що його не опускає»... «давно не читав чогось такого шармантного». А ось, дивіться, Легуве пише, що «Маруся» дістала нагороду Французької Академії поза конкурсом, чого ще досі ніхто не досягнув!» Сапрісті! Мушу зараз йому подякувати!

— Я був на тому засіданні, — озвався Жюль Сімон, — і нагороду признали одноголосно. Пан К'ювіліе-Флері сказав дуже гарну, похвальну промову про «Марусю».

Всі присутні заплескали в долоні, а Гецель велів подати шампанське, читаючи далі листи.

— Дивіться, навіть монархісти гратулюють! Це вже хіба кінець світу! Що? Граф д'Осонвіль, представник князя Парижу з родини Орлеанів? Дивіться-дивіться! «Спасибі, пише, що зберегли пам'ять про ці бідні провінції — Альзас і Льорен, де нас не забули... Спасибі за «Марусю», що всім нам їх пригадала...»

— Ну, що ж? Як ваше республіканське сумління, не зворушується? — запитав Меріме, але Гецель не збентежився:

— Коли йдеться про Альзас і Льорен, то немає ні монархістів, ні республіканців, є тільки французи!.. А ось, наприкінці, найцікавіше: Сахер-Масох, отой авантюрист, що його гидких книжок ніхто не хоче читати, також гратулює, але при цьому він хоче спекти і свою печеню. Зорієнтувавшись, що в Франції тепер може бути попит на книжки з українською темою, він пропонує свою «українську повість»...

— І що ж, приймаєте його пропозицію?

— Хіба я з глузду з'їхав? Маючи таку чудову письменницю-українку, я брався б за підозрілі повісті австрійця, що знає, мабуть, Україну так само, як і Францію.

В той час, коли всі були захоплені розмовою і читанням листів, Марія розмовляла з Деруледом. Якраз обіцяли собі обмінятися своїми творами, як їх примусили встати і випити шампанське за успіхи «Марусі».

— А я вип'ю і за «Гетьмана» нашого приятеля, — сказала Марія.

— Я маю до вас ще одне прохання, мадам, — промовив Дерулед.

— Яке?

— Щоб ви були такі ласкаві прийти на нашу генеральну пробу п'єси, може, треба буде щось виправити. Це трохи пізно, але я, на жаль, не мав змоги перед тим познайомитися з вами.

— Я переконана, — відповіла Марія, — що «Гетьмана» ви написали добре. Ще в Україні я думала, що про нас на Заході ніхто нічого не знає. Але, прибувши до Парижу й познайомившись тут із вашою культурною елітою, я просто заскочена цим усім, що ви знаєте про Східню Європу, зокрема про Україну.

— В нас же перебували такі визначні ваші політики, як Пилип і Григор Орлики та їх старшина, — сказав Дерулед. — Вони ж вели тут свою політичну діяльність, привезли з собою деякі козацькі архівні документи, які для нас, письменників, є прекрасними джерелами. Про Меріме ви вже знаєте, мого «Гетьмана» незабаром побачите, а ось варто б вам познайомитися із Віктором Гюґо. Він так захопився романтичною історією вашого гетьмана, що написав одну з кращих своїх поем — «Мазепа».

— Так, я чула про це, — відповіла Марія. — Але в тій poemі, мабуть, передусім наголошений «романтичний» бік Мазепиної епопеї.

— Не тільки романтичний бік, він назвав Мазепу «королем України», пророкував козацьке повстання. Ні, не можна нарікати, що ми, французи, не цікавимося Україною, шкода тільки, що ви, українці, не перекладаєте ваших творів на французьку мову, бо як же інакше ми зможемо познайомитися з вашою наукою, літературою, мистецтвом? Я чув дещо про вашого філософа, як його звать — Ско... Ско...

— Сковорода! — доповнила Марія. — Так, філософія Сковороди ввійшла в основу творчості нашого найбільшого поета Тараса Шевченка. Ви правду кажете, що ми, українці, не перекладаємо творів наших письменників на французьку мову, ось хоч би нашого великого Шевченка. Якби в мене був поетичний хист, я сама переклала б твори Шевченка для французів. Французи мені подобаються і жалую, що невдовзі мушу покинути Францію.

— Це великий комплімент для нас, французів. Але пробачте, що поставлю вам таке делікатне питання: невже, ви не тужите за своєю батьківщиною?

— За Україною я тужу всім своїм серцем. На жаль, Україна поневолена і я не можу виїздити і вертатися до моєї батьківщини, коли мені забагнеться. Я ніколи ще не сиділа так довго за кордоном, як тепер. Тримає мене тут непевність, що не зможу більше приїхати ще раз до вашого чудового Парижу, де почуваю себе вільною людиною.

— Знаю і я дещо про поневолення України і московське переслідування українців, — сумно сказав Дерулед. — Знаю і про насильницьке схоплення вашого молодого Войнаровського в Голландії. Невже таке варварство можливе в нашому »освіченому« дев'ятнадцятому столітті?

Марія гірко посміхнулася:

— Чи можливе? Ось перед хвилиною я згадала нашого найбільшого поета Тараса Шевченка, що недавно помер. Він народився кріпаком-невільником, але завдяки його геніяльному талантові дійшов до найвищих вершин культури. І за те, що мав відвагу кинути Москві визов і закликати український народ до боротьби за волю, його переслідували, заслали в Сибір, заборонили навіть писати і малювати. Тут він і втратив своє здоров'я. Так поступають москалі з нашими поетами, письменниками, мистцями.

— О, мадам, це ж варварство! — вигукнув Дерулед.

Тим часом у вітальні лунав сміх, що його було чути аж на веранді. Гецель, як звичайно, своїми дотепами забавляв ціле товариство. Розповідав черговий дотеп.

— Пані Трошю, — говорив він, — прийшла послухати судової розправи. Знаєте, сьогоднішні шляхетні дами нічим не поступаються отим меґерам-»в'язальницям«, що з невідступними дротами і волічкою ходили на робесп'єрські суди, чекаючи, коли покотиться голова чергового аристократа...

— То пані Трошю була революціонеркою? — перебили йому.

— Революціонеркою? Ні, вона була шанобливою міщанкою. Сіла на лавці, а біля неї, на вільне місце, сіла якась прекрасна жінка. Між ними відбувся такий діалог:

Пані Трошю: Це місце зайняте, панянку, а навіть якби було і вільне, воно не для вас.

Гарна жінка: Мене переконували, що світові дами добре виховані, але бачу, що обманули.

Пані Трошю (до сусіда): Сьогодні вечерятиму в маркіза д'Омаль і розкажу йому, яких-то жінок пускають на судові розправи.

Гарна жінка: А я, пані, сьогодні спатиму з маркізом д'Омаль і скажу йому, що думаю про вас.

У вітальні знову залунав сміх. Дерулед звернувся до Марії:

— Я певний, мадам, що такі дотепи вам не до душі. Як бажаєте, я радо послужу вам своєю каретою і відвезу вас до вашого мешкання.

— Щиро дякую, месє Дерулед, — відповіла Марія, втомлена товариством, його дотепами і сміхом. — Але вийдім непомітно, щоб не псувати їм забави.

Ціла кімната Марії була завалена валізками й кошиками. Марія з поспіхом витягала речі з шаф і шухляд, вкладала до валіз. Серед цієї метушні почула дзвінок. Хтось постукав у двері.

— Увійдіть!

— Мадам! Я отримав вашу записку! — мовив, захекавшись Гецель. — Що сталось?

— Читайте ось депешу і все зрозумієте.

Гецель узяв депешу й почав читати:

»Опанас Маркович помер уночі з 31-го серпня на 1-го вересня...«

— Мадам! Ах, моя дорога приятелько, ваш чоловік помер?! — і Гецель важко опустився на крісло. — Ох, доля не щадить вам ударів. Прийміть мої найщиріші вислови співчуття. Я не смію відмовляти вас від виїзду, але, чи повернетесь ще до нас? Ми ж стільки різних справ разом розпочали. Ваша »Маруся«, ваші казки в »Магазині«, ваші цінні переклади... Чи можете ви все це кинути напризволяще? Чи ще побачу вас колись, моя дорога приятелько?

— В усьому Божа воля, — тихо відповіла Марія. — Але я не маю великої надії ще раз приїхати до Парижу. Ви знаєте... А втім, я вам напишу.

— Дайте мені вашу адресу, щоб я міг писати вам, що в нас діється, як ми тужимо за вами.

— На жаль, я, покищо, не маю жодної адреси, бо не знаю, де буду і що зі мною станеться. Крім цього, я не хотіла б, щоб ваші листи попадали в невідповідні руки.

— Я ніколи не міг вас зрозуміти, — скаржився Гецель. — Ви й далі залишаєтесь для мене, як і для інших, сфінксом. Щоправда, не бездушним, кам'яним, а все ж загадковим... Чому ж ви не хочете дати мені навіть своєї адреси?

— Знаю, вам важко зрозуміти мене, але повірте мені, я не знаю, чи після похорону чоловіка мені дозволять поселитися там, де я схочу. Хто зна, чи не опинюся в »дуже віддалених місцях«... Середньої Азії...

— Але ж, моя дорога приятелько, чому ви так думаете? Отак просто, без жодної причини, вас мали б заслати десь в Азію?

— Ви помиляєтесь. Причина для поліції досить вистачальна — я ж жила декілька років у вільному світі.

— Ні, це надмірно дикунське, щоб могло бути правдиве! — хвилювався Гецель. — Я не хочу тепер сперечатися з вами, бо розумію вашу трагедію, ваш настрій, що його викликала смерть вашого чоловіка. Але я чекатиму вістки від вас. Обіцяєте написати? Не забудете? А тепер скажіть, що вам треба допомогти? Хочете, поїду на станцію купити квиток на поспішний поїзд, а ви за той час приготуйтеся в дорогу. Добре?

— Дякую вам, дорогий мій, щирий приятелю. Скільки я вже користувалася вашою добротою і ще раз приходиться скористатись...

— Я волів би вас вітати з приїздом, а не виряджати... Та що порадиш, така воля Божа. Але Амелія ніколи не дарує мені того, що я не взяв її з собою попрощатися з вами...

*

Весь мистецький і літературний Париж брав участь у Гецелевому ювілею з нагоди його 70-тиріччя. Не тільки його мешкальний будинок заповнився гістьми, а й в садку розміщено столики, біля яких купчилися гості. Звичайно, найбільше їх товпилося біля самого Гецеля, господаря дому, що розповідав про свої перебування на острові Гернсей, як гість Віктора Гюґо.

— Пригадую собі, — оповідав Гецель, — як одного разу під час вечері наш великий поет, з розсіяністю генія, допустився безглузлого вчинку, який усіх нас поставив у клопітливе становище. Мова йшла про німецького поета Гайне, якого Гюґо палко ненавидів. Я необережно запитав його, чому він так не любить Гайне?

— Ах, це мавпа, це виродок, цей підсліпкуватий Генріх Гайне! — півився з люті Гюґо. — Він вигадав на мене такий поганий наклеп, що я до смерти не прощу йому. Знаєте, що він написав?

Ні я, ні інші гості не турбувалися тим, щоб відгадати образу, що її завдало нашому амфітріонові гостре перо Гайне.

— Відгадайте! — заохочував нас Гюґо. — Ви, Гецелю, маєте багатий словник для окреслення того, що вам не подобається. Знайдіть щось таке неймовірне, недоречне, фальшиве, непрощальне, що його може вигадати лише божевільний ум.

Треба було щось відповісти і я сказав:

— Може, він написав, що ви не знаєте французької мови?

— Ні, гірше! Шукайте далі!

— Може, сказав, що ви абсолютний дурень?

— Ні, сто разів гірше! Тисячу разів гірше!

— Ну, то я здаюся. Ніяк не відгадаю.

— І тому, що це надруковане, — лютував Гюґо, — що його багато читають, особливо ті, що мають звихнені уми, що воліють повірити в лихе, ніж у добре, то й після моєї смерти всі думатимуть, що це була правда.

— Але ж, до чорта, — перервав я, — скажіть, врешті, це кляте слово.

Віктор Гюґо зібрав усі свої сили і з комічним, надмірним жестом вигукнув на повний голос:

— Він написав, що я горбатий!

Але ця ревеліяція не викликала бажаного ефекту. Річ у тому, що того дня між зібраними за гостинним столом Віктора Гюґо було двох горбатих: Кестнер і Герен. І тут підтвердилася приказка, що горбатий свого горба не бачить. Ми всі зникнули.

Біля мене сидів Кестнер. Він штовхнув мене ногою під столом і шепнув:

— Дивіться, бідний Герен увесь блідий, має сльози в очах. А чейже він гість!

Проте це не був єдиний доказ нетакту Гюго, бо сам же Гюго був ще більшим горбанем, ніж Кестнер і Герен. Він мав один горб спереду, а другий ззаду, але, скориставшись формулою, що два заперечення дають підтвердження, був переконаний, що він простий, як свічка.

Ціле товариство вибухло гомеричним сміхом, що його перервала поява одного, запізненого гостя. Це був барон Юкзілер. Він саме вернувся з Росії. Гецель посадив його біля себе, відокремившись дещо від інших.

— Вітайте, бароне! Ваші відвідини для мене подвійно цінні. Ви не тільки робите мені велику честь у моє 70-тиріччя, а напевно привезли й цікаві вістки?

— Честь у першу чергу за мною, любий друже. А вістки мої справді цікаві, хоч і невеселі. Те, що вдалося нам, разом з Депре, розвідати про долю вашої знайомої, настільки диковинне, що й жалюгідне.

— Милий Боже! — вигукнув Гецель. — Що ж таке?

— Вона зникла з Петербургу зараз же після того, як заарештували і заслали її сина.

— Що? Її сина, Богдана, заарештували? За що?

— Це відоме тільки московській «охрані»... Так зветься московська таємна поліція. В кожному випадку я можу запевнити вас, що він нічого не вкрав, нікого не вбив, не вчинив жодного кримінального злочину... Депре казав, що він був «сепаратистом», а цього вже досить, щоб його заарештувати і вислати в Азію... Здається, тепер перебуває в Астрахані.

— А що сталося з мадам Маркович? Ах, бідна ж вона...

— Ми з великим трудом відшукали її адресу. Поперше, вона змінила прізвище і зветься тепер мадам Лобач-Жученко. Подруге, вона втекла з Петербургу аж в другий кінець російської імперії, в Калмикію, до Ставрополя... Ось її адреса.

— Від щирого серця дякую вам, дорогий приятелю. Зараз же, завтра, напишу до неї.

— Пишіть, але обережно, не згадуйте її давнього прізвища.

V. СТАВРОПІЛЬ

Через якийсь час Гецель діждався відповіді від Марії.

»Дорогий, дорогий друже, — писала вона, — я ще не зовсім знаю, що Вам напишу... Коли мені дали Вашого листа, коли я побачила Ваше, таке мені знайоме письмо, — мене наче грім

ударив... Я мала в своєму житті чимало жахливих історій, які все ж таки не відібрали мені відваги, але це був дитячий, немилосердний переляк. Мені бракує слів висловитися... Дорогий друже, прикро довідатися, що ви хворієте, та разом із цим, — яке щастя мати вістку від вас, говорити з вами!.. Я бачу вас знову, бачу своє минуле, мене хвилює багато спогадів. Це одночасно пригнічує і сп'янює... Я пригадую Париж і всі ці закутки в Бульонському ліску, де я стільки разів відпочивала, йдучи з Неї на вулицю Жакоб, а відпочиваючи — плакала!.. З того дня, коли я з вами познайомилася, я завжди благословлю випадок, який привів мене до вас... Ви просите моєї світлини, але її в мене немає... Бо не легко зробити портрет у цій країні, дикішій ніж інші країни Росії... Чи знаєте, мій друже, що від кількох місяців я не бачила свого обличчя в дзеркалі, а для чесання вживаю невеличкого, збільшувального скла? І уявіть собі: я так до цього звикла, що ставши перед справжнім дзеркалом, я ледве впізнаю себе!.. Я знаходжусь тепер у півдикому місті, оточеному степами, на яких кочовничі калмики пасуть свої отари, але тут все ж таки можна знайти аптеку, лікаря, поштовий уряд... Залізнична станція, яка веде до одного з портів Чорного моря, віддалена на 60 верст. Живу тут зовсім ізольовано і все чого бажаю, це — залишитися непомітною. Ви розумієте мене? Бачуся тільки з нечисленними друзями і час від часу зі стареньким генералом, греком, який бачив, як будували Ставропіль. Він любить розповідати старі історії. Чи я Вам добре змалювала мое життя? Ах, скільки речей могла б я Вам сказати, якщо б говорила з вами віч-на-віч. Мене доводить до відчаю те, що не можу працювати, я не маю сили підкоритися... Тому я Вам дуже-дуже вдячна за слова розради. Ви пишете: »Мое серце кривавиться разом із Вашим, але я вірю все ж таки, що все закінчиться добре!« Бог би з Вас говорив! Дякую і Вашій дружині, яка так добре розуміє мене, як матір... А Богданові, який переказав мені слова Чернишевського, що той ставить мій талант вище Тургенєвого, уже небіжчика, я відписала так: »Я прожила весь свій вік, ідучи по одному шляху і не завертаючи вбік. У мене могли бути помилки, слабості, як у більшості людей, але в головному я ніколи не осквернила себе відступництвом!«... І в тому, мій дорогий друже, уся загадка, яку Ви намагалися відгадати... увесь Сфінкс«.

Д-р О. ВОРОПАЙ

ПРОЦЕСИ ВИДОТВОРЕННЯ У КОНЦЕПЦІЇ Т. Д. ЛИСЕНКА

Замість вступу

Президент Академії Наук сучасної Російської імперії, М. В. Келдиш, на річних загальних зборах АН ССРСР, 1-го лютого 1965 року, заявив, що в ССРСР рівень і розмах робіт сучасних напрямків біології дуже відстають. Він сказав: «На розвитку біології великою мірою відбилися монопольне становище групи учених на чолі з академіком Т. Д. Лисенком, що заперечувала цілу низку важливих напрямків біологічної науки...» Далі: «...на-в'язувалася необгрунтована концепція про вид і видотворення»¹.

Нарешті!.. Нарешті партійні «боси» ніби дозволили Академії Наук помітити «необгрунтовані концепції» Т. Д. Лисенка, який своєю гнучкою спиною перед Сталіном здобув становище наглядча в науці, а серед біологів — влучну назву: «Распутін у біології».

Лисенко — це цікавий феномен, що міг з'явитися і розвинутися тільки в задушливій атмосфері жорстокого диктаторського режиму сучасної Російської імперії.

Академік Келдиш заявляє: «...виключне становище, яке займав академік Т. Д. Лисенко, не повинно продовжуватися. Нові пропозиції повинні свobodно обговорюватися і нормально перевірятися». Це абеткова істина, яку знає кожний учень у вільних країнах світу, а за залізною заслоною її проголошує сам президент Академії Наук.

Проголошуючи цю істину, він напевно сам у неї не вірить, бож знає, що тоталітарний режим і «вільне обговорення» — речі несумісні. Крім того, М. В. Келдиш добре знає, що спроби «обговорювати» вже були.

Стаття Т. Д. Лисенка «Новое в науке о биологическом виде» була надрукована в «Правді» ще в 1950-у році; тоді Сталін ще був живий і вся Академія Наук, а в тому числі і сучасний президент М. В. Келдиш, мовчала, як миша під мітлою. І тільки в 1953-у році, вже після смерті сатрапа-покровителя, редактор «Ботанічного журналу», академік Сукачов, відкрив дискусію на сторінках свого журналу. Дискусія велася дуже обережно; дискусанти клялися в своїй вірності «марксизмові-ленінізмові» і дуже несміливо вказували на помилки в статті «Новое в науке...». Але й така дискусія довго не тривала, бо новий диктатор теж виявився покровителем Лисенка, а тому академік Сукачов був знятий із роботи і «вільне обгово-

1) «Правда», 4-го лютого, 1965.

рення» припинилося. Лисенко ж не припинив своєї шкідливої діяльності в науці; спираючись на нового покровителя, він виступив знову зі своїми «Теоретическими основами» в «Правді» 29-го січня 1963 року і не тільки повторив, а й ще більше розвинув свою «концепцію» видотворення.

Тут, у нашій статті, не будемо розглядати всіх «мудрувань» Трохима Лисенка, до речі, нашого земляка, — «дядька отечества чужого»; ми тільки коротко розглянемо проблему видотворення, бо це центральна біологічна проблема, що має велике теоретичне і практичне значення.

Сьє уже понад двісті років проблема виду і процесів видотворення є постійно актуальна, майже не сходить із сторінок наукових публікацій. Ще наприкінці XVII-го століття англієць Джон Рей вперше зробив спробу зформулювати поняття біологічного виду, а після цього вид обговорювався у працях Лінея, Кюв'є, Бюффона, Палласа, Рульє, Дарвіна, Лямарка і багато-багато інших корифеїв біологічної науки, і все ж проблема виду й до нашого часу ще не вирішена.

Проте в советській пресі з'являються голосні заяви, що проблема виду нарешті «блискучо» і «остаточно» вирішена.

У журналі «Большевик» (ч. 2 за 1952 рік) у рецензії на статтю Т. Лисенка «Новое в науке...» надруковано таке: «Проблема виду знайшла своє остаточно вирішення тільки в наш час, завдяки розвиткові мічурінської біології і, в першу чергу, завдяки трудам Т. Д. Лисенка».

В популярній книжці Ю. Долгушіна «В недрах живой природы» (1952), яка пропагує нові ідеї Лисенка, написано: «Загадка видотворення вирішилася лише недавно, на протязі останніх років».

В «Журнале общей биологии» (ч. 6 за 1952 рік) в редакційній статті погляди Лисенка виростили до «сучасної наукової теорії виду і видотворення».

Сам Т. Лисенко вмістив свою статтю про вид і видотворення у «Большой Советской Энциклопедии» під гаслом «вид». Тут він розвиває свої власні погляди як єдину концепцію виду, яка, нібито, відповідає сучасній науці.

Спробуємо коротко проаналізувати процеси видотворення у концепції Т. Д. Лисенка.

Про «породження» видів

В своїй статті про вид Т. Лисенко говорить таке: «...Рослини одного виду — *Avena sativa* (вівса) — породили окремі зерна іншого виду *Avena fatua* (вівсюга)». «В 1950 році в рослин ячменю, що були домашньою у посівах гіллястої пшениці *Triticum turgidum*, в деяких випадках було виявлено, що ці рослини ячменю розвинулися із зерен, які зовнішнім виглядом нічим не відрізнялися від зерен пшениці *Triticum turgidum*». А далі: «...якщо не всі, то багато з існуючих видів рослин і в наш час можуть заново породжуватися і у відповідних умовах перетворюватися на інші види. При чому той же самий рослинний вид може породжувати різні близькі йому види. Наприклад, той же самий вид твердої пшениці *Triticum durum* може давати як м'яку пшеницю *Triticum vulgare*, так і жито *Secale cereale*»².

²) Лисенко, Т. Д.: «Избр. соч.», 1953, стор. 324-326.

Ось такі відкриття! В українській народній приказці про такі дива говориться: »На вербі груші ростуть, а на осиці — кислиці!«

Цікаве те, що й цю нісенітницю Т. Лисенко сам не вигідавав, бо вже в античному світі були поширені уявлення про переродження одних видів в інші, як ось пшениці в жито і ячмінь, і навпаки — пшениці в ячмінь, а то й пшениці і ячменю у пожитницю*; пирію** у пшеницю, ріпи в брюкву і т. д. Один з найавторитетніших ботаніків стародавнього світу, Теофраст (372-287 до Хр.), що в свій час знав більше ніж будь-хто про рослини, писав таке: »Дехто каже, що з ячменю виростає пшениця, а з пшениці — ячмінь, та що обидві рослини йдуть з одного того ж самого кореня«, і тут же досить рішуче заявляє: »це слід уважати за байку«³.

В середні віки також широко панували подібні уявлення. Так, напр., найавторитетніший зі схоластиків, Альберт Великий⁴, визнавав, що один вид рослин може переродитися в інший, який уже існує. В своєму трактаті »Про рослини« (книга 7) він писав, що наслідком безперервного користування іншими поживчими речовинами, ніж це належить даному видові, протягом двох-трьох років, ячмінь може обернутися у пшеницю і, навпаки, пшениця — у ячмінь. Він писав і про переродження дубових гілок у виноградну лозу, яка давала дуже добрі ягоди для вина. Більше того, цей схоластик писав, що персикове дерево, прищенене до бука, давало овочі тернистого глоду. А закінчив свій трактат такими словами: »... і багато ще чого відкриє той, хто займеться усім цим«.

В новітні часи теж було немало публікацій на цю тему. Так, напр., у 1857-у році в Казані була видана праця П. А. Пелля »О превращении растений«, в якій подається історія цієї проблеми від найдавніших часів. У »Полной энциклопедии русского сел. хоз. и соприкасающихся с ним наук«, що видавалася Девриеном у 1900-1905 роках, теж можна знайти чимало вказівок на поширеність думки про можливість переродження одного виду рослин в інший.

Англієць Гігінс⁵ у своїй праці »Ботанічний парадокс« описав цікавий феномен, що його він знайшов у Китаї, біля Пекіну, в саду храму »Великий дзвін« — дерево китайської сосни (*Pinus sinensis*), у якої, на висоті вісім футів, була груба стара гілляка в'язя (*Ulmus pumila*), а на висоті 18 футів — гілляка паперового дерева (*Broussonetia papyrifera*). Автор ставить питання, чи не є це »спорт« сосни у в'язя і в паперове дерево? Але такі випадки зустрічаються у природі, і то навіть досить часто. Це явище пояснюється або самоприщепленням одного дерева до іншого, або тим, що пtiці, вітер,

*) Пожитниця або плевел (*Lolium L.*), по-англ. rye-grass.

**) (*Agropyron*) по-англ. Couch-grass.

3) »Исслед. о раст.«, кн. II, гл. 2, розд. 9-10.

4) Albertus Magnus (1193-1280) є першим із схоластів, що відтворив філософію Арістотеля у систематичному порядку, беручи до уваги арабських коментаторів; переробив її в дусі церковної догми.

5) Higgins, D.: "A Botanical paradox", 1916, pp. 306-308.

дощ і т. п. заносять насіння у дупла дерев. Потім це насіння проростає і молода деревина прививається до старого дерева. Ось такий »спорт« цілком можливий і він часто має місце в природі. Але ж це зовсім не переродження одного виду в інший.

Сам Т. Лисенко каже, що здавна було висловлено дуже багато здогадів про переродження одного виду сільсько-господарських рослин в інший. Це правда, такі здогади були, але вони завжди знаходили природні пояснення: засміченість посівного матеріялу, занесення насіння в ґрунт водою, вітром, птицями, або й перебування в ґрунті непророщеного насіння протягом довгого часу, а потім раптом те насіння проростає і засмічує посіви. Крім того, може бути причиною і гібридне походження посівного матеріялу, але й це трапляється дуже рідко.

В 1948-у році Т. Лисенко виголосив голосну промову »О положении в биологической науке«⁶, заявивши, що тверда 28-хромосомна пшениця перетворюється у багато різновидів м'яких 42-хромосомних пшениць; при цьому ж перехідних форм поміж видами *T. durum* і *T. vulgare* не знайдено. Тут же він проголосив таке: »Преобразование одного вида в другой происходит скачкообразно«, себто — революційно, по-діалектичному. А тому, що його доповідь схвалив, як заявив сам Лисенко в заключному слові, Центральний Комітет партії, то »кмітливі« люди, що звикли пристосовуватися до офіційної точки погляду, відразу почали діяти і доставляти Лисенкові »факти« про переродження одних видів у інші. В советській пресі почали з'являтися статті, повні найдивішших нісенітниць. Так, напр., якийсь В. С. Дмитрієв запевнив, що три види і п'ять різновидів містилися в одній рослині. Тут же він писав про випадки, спостережені в Сибірському інституті зернового господарства, мовляв, з одного зерна виростили стебла двох видів: в одному випадку пшениця і жито, а в іншому — пшениця і овес⁷.

Цікаве те, що всі ці матеріяли »переродження« стосуються до видів культурних рослин або до польових бур'янів, себто до тих рослин, які пов'язані з діяльністю людини.

Всупереч вказівкам самого Лисенка про те, що »перероджуються« тільки близькі види, діапазон описаних »перероджень« страшенно збільшився. Почали »перероджуватися« не тільки пшениця в жито і ячмінь, і навпаки, а »переродився« навіть соняшник у заразику* — це вже не тільки різні родини (*familia*), а навіть і різні роди (*genus*). Отже, лакеї явно перестаралися, бож вони перегнали навіть самого Лисенка.

В усіх згаданих випадках мова йде про »породження« старим видом іншого, але також старого виду, що вже давно існує. Маємо тут зворотній хід еволюції, повернення до старих форм, що колись виникли у певних умовах із певним пристосуванням, і так залишаються тепер без змін. Отже, заперечення історичного процесу. Зачароване коло.

⁶) Лисенко, Т. Д.: »Агробиология«, 1948, стор. 607-654.

⁷) »Новое в науке о биол. виде и видообраз«. Всесоюз. Об-во по расп. полит. и науч. знаний. М., 1952, стор. 11.

*) Заразиха або вовчок (*Orobanche L.*).

Крім того, у всіх цих твердженнях Лисенка і його послідовників є чимало й явних суперечностей. Так, напр., Лисенко неодноразово підкреслював, що головною причиною виникнення нових видів є зміни життєвих умов організму, зміни типу обміну речовин, — це є головна причина, яка започатковує видову специфіку. Але пригляньмося, наскільки відповідають цьому твердженню матеріяли, що їх подає Лисенко про вид у згаданій статті та в інших його працях.

В Ленінських горах біля Москви почали культивувати тверду пшеницю (*T. durum*) і вона породила відразу ж сім чи вісім різновидів м'якої пшениці (*T. vulgare*), з усіма морфологічними і фізіологічними особливостями, включно з відповідною кількістю хромосомів у клітинах, у структурі ендосперму, такі ж остюки на колосках, таке ж опушення на листях, — все точно так, як це звичайно буває у старих різновидів, які вже давно існують.

Більше того, там же, біля Москви, за повідомленням Лисенка, гілляста пшениця (*T. turgidum*) відразу ж породила не тільки ряд різновидів, а й кілька старих видів, що стосуються до різних родів: два види роду *Triticum*, овес (рід *Avena*), жито (рід *Secale*), дворядний і чотирирядний ячмінь (два види роду *Hordeum*). І все це сталося у тих же самих умовах життя рослинного організму, і в той же самий час. Ось яка хитра пшениця в Москві!.. Як вона хитро родить різні види, ба — навіть і різні роди в тих же самих ґрунтово-кліматичних умовах. І все це тому, що там живе Трохим Лисенко.

Часом у Лисенка буває так, що одні випадки «породження» видів суперечать іншим, складається враження повної випадковості і непевности процесів видотворення.

Так, напр., тверда пшениця, потрапивши під озимий посів у невідповідні для неї ґрунтово-кліматичні умови (все це там, біля Москви), породила різновиди м'якої пшениці, що ніби якраз підходять до тих умов. Отже, все гаразд. Але там же, біля Москви, опинилася і гілляста пшениця, а тамешні умови їй геть не підходять. Що ж вона робить?.. Вона розродилася цілою масою інших видів, для яких московські умови цілком добрі, але... «в сім'ї не без виродка!» Одночасно з іншими «добрими» видами народився і один такий вид (тверда пшениця), що йому московський клімат ніяк не підходить. Що ж тут робити? Це ж бо не можна пояснити навіть із позиції «мічурінської» біології. Виходить, що умови середовища інертні, вони не направляють хід видотворчих процесів, а це суперечить основному принципові «мічурінського вчення» про єдність організму і середовища та про визначаючу роль умов середовища у видотворчих процесах.

І, нарешті, усі ці описані Лисенком випадки «породження» видів викликають сумніви щодо їх правдивості вже хоч би тому, що вони здобуті в умовах примітивного польового досвіду, без використання модерної, суворо наукової методики.

На закінчення цього розділу згадаємо й про те, що і в світі тварин Трохим Лисенко намагається знайти «породження» одних видів іншими.

Так, напр., у своїй доповіді (6-го лютого 1953 року, на нараді в справі координації наукових праць у ділянці біології) Т. Лисенко висловив здогад про те, що серед птиць, представники горобцевих, зокрема маленька пташка вівчарик (*Sylvia rufa*)*, породжують зозулю, бож Лисенко думає, що сама зозуля яєць не несе⁸.

Зародження нового виду і «крупинки»

»Мічурінське вчення — творчий дарвінізм — розуміє розвиток не як плоску еволюцію, а як зародження в надрах старого, суперечного йому, первня (в оригіналі «начала») нової якості, що поступово кількісно накопичує свої особливості й у процесі боротьби зі старою якістю оформляється в нову, принципово відмінну сукупність властивостей, зі своїм власним відмінним законом існування»⁹.

В цій довгій, незграбній і заплутаній сентенції, як і в усій концепції видотворення Лисенка, є багато неясного і туманного. Справді ж бо, що повинен біолог розуміти під словами «первень («начало») нової якості»? Де саме відбувається процес боротьби «нової якості» зі «старою якістю»? Як розуміти «принципово відмінну сукупність властивостей»? Коли ми, наприклад, порівнюємо два різні види рослин, то які саме властивості є принципові, а які ні? На всі ці питання Лисенко відповіді не дає.

Крім цих питань, можна ще поставити й інші питання, ось хоч би: Чому спочатку відбувається зародження «нової якості», а вже потім «кількісне накопичення особливостей»? Чому, не навпаки: спочатку кількісне накопичення (ріст), а вже потім — перехід до нової якості? Або, чому ці обидва процеси не відбуваються одночасно?

Приблизно, через рік після того, як з'явилася праця Лисенка «Новое в науке...», сталася неабияка подія, а саме: советський біолог О. В. Лепешинська оголосила наслідки своїх робіт із живою речовиною неклітинної структури і визначила її роль в організмі. Авторка експериментально показала можливість утворення клітин із кулястих часточок жовтка курячого яйця, що є живою речовиною, але не має клітинної структури. Цим самим було внесено нове поняття про суть клітинного ділення, яке відбувається не як звичайне кількісне ділення материнської клітини на дві дочірні, а як складний процес розвитку нової дочірньої клітини в надрах старої материнської¹⁰.

Лисенко відразу ж ухопився за це відкриття і почав пояснювати, що таке «первень нової якості». Недовго думаючи, він оголосив, що в надрах

*) Англійською мовою ця пташка називається "The Chiff-Chaff".

⁸) Баранов, П. А.: «О видообразовании». Бот. жур., ч. 5, 1953, стор. 675, в примітці.

⁹) Лисенко, Т. Д.: «Новое в науке о биологическом виде». Избр. соч., 1953, стор. 318-319.

¹⁰) Лепешинская, О. В.: «Происхождение клеток из живого вещества и роль живого вещества в организме». 2-е изд. М., 1950.

тіла старого виду зароджуються »крупинки« нового виду. Він писав: »... це зародження відбувається не шляхом перетворення старого в нове, в даному випадку клітин пшениці в клітини жита, а шляхом виникнення в надрах тіла організму даного виду з речовини, яка не має клітинної структури, крупинок тіла іншого виду. Ці крупинки спочатку так само можуть не мати клітинної структури, з них вже потім формуються клітини і зародки іншого виду«¹¹.

Розуміється, що ні сам Лисенко, ні хто інший ніколи не бачив і ніяким іншим способом не виявив процесу зародження нового виду через виникнення »крупинок«; та й тяжко собі уявити, де і як все це відбувається? І що це за речовина, з якої виникають »крупинки«; звідкіля вона береться? »Крупинки« тіла іншого виду — це ще й не зародки іншого виду, бож, як пише Лисенко, »з них вже потім формуються клітини і зародки іншого виду«. Крім того, ці »крупинки« спочатку »можуть не мати клітинної структури«, але, отже, можуть і мати, і тоді новий вид зародиться відразу ж у вигляді готових клітин! То як же ж із цими »крупинками«? Виходить, що вони можуть бути, а може їх і не бути. Аджеж ми живемо в часи електронного мікроскопа, у який, очевидно, можна було б побачити ті »крупинки«, якби вони там були.

Ще більше заплутують справу висловлювання Лисенка у його статті »О задачах ВАСХНИЛ...«¹², де він говорить, що »... всяке живе тіло для свого життя і росту вимагає саме тих умов і тих речовин, якими воно (живе) було, поки стало живим«. Отже, виходить, що організм асимілює саме ті умови, які колись породили його видову якісну специфіку. В іншому місці Лисенко говорить про »будівельний матеріал для виникнення зародків нових форм у тілі старих«. Таким чином вияснюється, звідкіля беруться »крупинки«, — вони побудовані зі змінених умов зовнішнього середовища. А якби це було справді так, то що перешкождало б вирощувати нові види? Треба б тільки змінити умови зовнішнього середовища, себто дати новий »будівельний матеріал« для зародків нових видів у тілі старих, і через два-три роки можна б одержати нові види.

В тій же статті Лисенко, розглядаючи повідомлення своїх прихильників про одержання із житніх зерен рослин стоколосу (*Bromus L.*), приходять до висновку, що в зародках тих зерен уже були »крупинки«, зачатки стоколосового тіла, які потім розвинулися в рослину стоколос.

Отже, цілий образ зародження видів за Лисенком відбувається так: Змінені умови зовнішнього середовища є будівельним матеріалом, з якого будуються в надрах старого виду »крупинки« тіла нового виду, ліпше пристосованого до даних умовин. Інколи буває доля »крупинок« різна. В одних випадках із них виникають клітини, а то й яйцеклітини, які без запліднення можуть дати не тільки зародок насіння, а й ціле зерно.

11) Лисенко, Т. Д.: »О работе д. ч. АМН СССР О. Б. Лепешинской«. Изб. соч., 1953, стор. 351.

12) »Агробиология« (журн.), № 6, 1952, стор. 22.

Наприклад, зернівка жита в колоску пшениці, з якої і розвивається рослина жита, породжена пшеницею. В інших випадках, як ось «породження» житом стоколоса, справа обходиться без яйцеклітини, а просто з «крупинок» тіла рослини нового виду, що знаходяться в насінні старого виду, відразу ж розвивається рослина нового виду, себто, з житнього зерна — стоколос.

В іншій статті Лисенко підводить під це «наукову базу», він пише: «Утворення насіння жита без запліднення можна пояснити тільки тим, що при зародженні в організмах пшеничних рослин житніх зерен, себто при розвитку житньої яйцеклітини в пшеничному колоску, в тілі житньої яйцеклітини ще зберігаються залишки пшеничного тіла і це створює різноякісність єдиного тіла яйцеклітини, достатню для розвитку зародка зерна, а потім, після посіву, і рослину»¹³.

Це просто нісенітниця.

В основі концепції Лисенка про зародження видів «крупинками», крім всього іншого, є і заперечення творчої ролі природного добору в процесі видотворення.

В своїй статті про вид Лисенко навіть і не згадує про ролю природного добору в процесі видотворення; та це й зрозуміло, бо ж якщо в нього відразу ж зароджуються готові види, часом навіть інших родів з усіма фізіолого-морфологічними особливостями, то про який же хід пристосування взагалі можна говорити?!

Всі види, за Лисенком, зараз же при своєму виникненні набувають рис доцільності, пристосованості всього організму до умов життя. Доцільність функцій і структур організмів не виробляються в історичному процесі, а народжуються відразу, як продукт адекватний умовам зовнішнього середовища.

Уява Лисенка про зародження видів із «крупинок» у тілі організму старого виду спирається на припущення, що неймовірно з точки зору вже вивчених закономірностей розвитку організму і, як вже зазначено вище, не залишають місця для творчої ролі природного добору. Крім того, у всіх міркуваннях Лисенка про видотворення зовсім випав ареал виду — географічне поле його становлення.

Таким чином, концепція Лисенка про зародження виду «крупинками» стоїть за межами сучасної біологічної науки.

Взаємовідношення у межах виду

Про взаємовідношення у межах виду Лисенко пише таке: «Внутрішньовидові взаємовідношення особливостей не підходять ні під поняття — боротьба, ні під поняття — взаємодопомога, бо всі ці взаємовідношення спрямовані тільки на забезпечення існування виду, на його процвітання, на збільшення численності його особливостей»¹⁴.

¹³) Лысенко, Т. Д.: «Жизненность». Б.С.Э. Изд. 2-е, 1952, т. 16, стор. 138.

¹⁴) Лисенко, Т. Д.: «Агробиология», М., 1948, стор. 663.

В іншому місці він пише так: «Внутрішньо-видової конкуренції в природі немає, і немає чого її в науці вигадувати»¹⁵.

Тези про відсутність «внутрішньо-видової конкуренції», або, краще сказати, конкуренції в межах виду, Лисенко робить центральним пунктом свого вчення про вид. Він підкреслює, що відношення у межах виду відмінні від відношення між різними видами. Крім того, він каже, що характер відношень у межах виду може служити «одним із найважливіших критеріїв для розрізнення видових форм від різновидів»¹⁶.

Чим же обґрунтовує Лисенко свої міркування? Які факти подає він для доказу такої особливості відношень у межах виду, і чим обумовлює заперечення тих відношень для процесу еволюції?

Своє «відкриття» особливого взаємовідношення в межах виду Лисенко завдячує кок-сагізові (*Taraxacum kok-saghyz*). Застосовуючи різні методи для вирощування цієї рослини, господарники помітили, що за гніздового посіву загальна вага кількох корінців в одній ямці більша, ніж вага одного кореня в такій же самій ямці. З цього і зроблено висновок, що в гніздовому посіві всі рослини того ж самого виду не конкурують між собою. Отже, боротьба в межах виду відсутня. А для того, щоб ця «теорія» виглядала міцнішою, Лисенко приєднав до неї і теорію «реакційного малтузіанства», що, як відомо, стосується до людського суспільства, а до рослин і тварин жодного відношення не має.

В розмові з кореспондентом «Літературної газети», Лисенко пробував бути дотепним і заявив таке: «Буржуазна біологічна наука, за своєю суттю, тому, що вона буржуазна, не могла і не може робити відкриття, в основі яких лежить не визнана нею засада про відсутність конкуренції в межах виду. А тому й гніздовим посівом американські вчені займатися не можуть. Їм, слугам капіталізму, необхідна боротьба не зі стихією, не з природою; їм потрібна вигадана боротьба поміж білоколосою і чорноколосою пшеницею, що належать до одного виду».

Ось чому американські вчені не застосовують гніздового посіву кок-сагізу! Вони ж бо слуги капіталізму! Справді, яке «мудре» відкриття ученого! Та це ще не все, Лисенко говорить далі:

«Вигаданою внутрішньо-видовою конкуренцією, «довічним законом природи» (тут лапки Лисенка), вони намагаються виправдати і клясову боротьбу, і пригноблення білими американцями чорних негрів. Як же вони визнають відсутність боротьби в межах виду?»¹⁷

Аж ось куди зайшов Лисенко від свого кок-сагізу: до клясової і расової боротьби. Хіба ж і не мудро?! Та залишимо «клясову боротьбу» і вернемося до виду.

І ось, упевнившись, що він відкрив універсальний закон природи, Лисенко впадає в конфлікт не тільки із загальновідомими фактами, що їх здобули

15) Там же, стор. 606.

16) «Новое в науке...», Изб. соч., 1953.

17) «Агробиология», стор. 606.

люди своєю практикою на протязі довгого часу, а й з самим собою. Так, напр., він сам доказує у відношенні до хлібних злаків, що «надмірно загущені посіви в практиці... шкідливі»¹⁸, що при цьому в засушливих районах виникає «загальне страждання всіх рослин від нестачі вологи». А про той же самий кок-сагіз Лисенко пише: «...тим менше припадало поживи на долю кожної рослини і тим менше виявився через це середній врожай корінців на одну рослину»¹⁹. Сам подавши такі приклади, цей «вчений» і далі не бачить боротьби за існування у межах виду.

Цікавий приклад з люцерною. В чистому густому посіві ця рослина не дає насіння, але в прорідженому посіві, хоч би й вільні місця були зайняті іншою рослиною, насіння родить. Справа в тому, що в густих посівах для всіх рослин не вистачає споживчих речовин, що необхідні для вирощування насіння. Інші ж види рослин, що розміщені поміж люцерною, вимагають для себе інших споживчих речовин, ніж люцерна, і тим самим звільняють частину поживи для тврення насіння люцерни. Аналогічні явища в природі часто зустрічаються, вони і обумовлюють фітоценози, багаті на різні види. Пояснюється це явище саме боротьбою за існування в межах виду. А Лисенко пояснює це явище інакше, він пише: «...люцерна дає насіння тоді, коли навколо її кущів місце вільне, не зайняте іншими рослинами люцерни, хоч би ці місця і були зайняті рослинами інших видів. Для заселення цього простору вона (люцерна) і готує насіння»²⁰, бо це, мовляв, вигідне для даного виду. Виходить, що люцерна сидить на полі, як баба на грядках, і оглядається навколо: як бачить перед собою вільну площу, то готує насіння, а як такої площі не бачить, то не готує.

Вийшовши з принципового заперечення конкуренції у межах виду, Лисенко, як ми бачили вище, не помічає цієї конкуренції навіть тоді, коли культурні рослини страждають від надмірної загущеності посівів. Та все ж він погоджується із тим, що прорідження може дати позитивний ефект, але знову ж дає зовсім неправильне пояснення, посилаючись на те, що культурні рослини не володіють здібністю самопрорідження, якою володіють дикі рослини. Він пише: «Дика рослинність, а зокрема види лісових дерев, володіють біологічно корисною властивістю самопрорідження»²¹.

Що ж це таке «самопрорідження»? Лисенко пояснює: «Властивість самопрорідження є в тому, що густий поріст даного виду своєю масою видержує у боротьбі з іншими видами, і в той же час не заваджає, не конкурує один з одним. Відбувається це тому, що «мірою росту молодих дерев, відповідну зімкненість крон (гілок) може тримати менша кількість рослин, ніж їх є; а тому частина дерев нормально відпадає, відмирає». Далі він пояснює, як

18) «Агробиологія», стор. 547.

19) Там же, стор. 542.

20) «Агробиологія», стор. 534.

21) Там же, стор. 664.

це відбувається: »В межах виду за густоти дерев... відбувається диференціація на дерева верхнього, середнього і нижнього ярусу. Деревя нижнього ярусу вже пережили себе і відмирають, а середнього, в залежності від обставин, переходять у нижній або верхній ярус«²².

Все це правильно, так воно в лісі відбувається, але це ніяке »самопрорідження«, а звичайна боротьба за поживу, воду, світло, місце... І наслідком цієї боротьби, звичайно, й буває відпад дерев та зменшення їх кількості, бож виживають тільки ті рослини, які виявилися сильнішими, можливо тому, що були ліпше забезпечені поживою ще в насінні, або тому, що потрапили в ліпші умови й перегнали в рості інші рослини цього ж виду, а потім і загнушили їх. Але таке пояснення Лисенко вважає »реакційним малтузіанством«²³ і обстоює своє, вигадане, »самопрорідження«, яке ніби відбувається тільки тому, що це вигідно для »процвітання виду«: зживаючи себе рослини (»изживающие себя«, вираз Лисенка), ніби жертвують собою заради того »процвітання«. Це, як бачимо, не наукове пояснення, а якась чаклунська містика.

Та й хто, де і коли довів, що в органічній природі все так ідеально і гармонійно відбувається, що все йде на »процвітання виду«. Якби це так було, то процес еволюції вже був би закінчений і дальший розвиток в органічній природі був би неможливий. Аджеж вид реально існує в конкретних особах (індивідах), і природний добір може закріпити тільки те, що корисне для конкретної особи (індивіда) — носія корисних прикмет, а не для виду взагалі.

Прихильники Лисенка запевняють, що живі організми можуть так регулювати свою кількість, що завжди народжується, приблизно, стільки істот, скільки може вижити. Якщо, наприклад, в озері є багато карасів, то щоб уникнути перенаселення, карась продукує дуже мало ікри, а сосна в густому лісі дає мало насіння.

Отже, головна причина перенаселення, — це правда, але живі істоти плодяться не для перенаселення і не для конкуренції, чи боротьби, а для того, щоб захопити якомога більше місця на землі. Як відомо ж бо, хто захопить більше місця, той і матиме більше шансів на продовження свого роду. І ось в цьому змаганні, змаганні захопити якомога більше місця на землі, і виникає перенаселення. А коли вже перенаселення є, то тоді й виникає боротьба поміж окремими організмами за кращі умови життя. І кінцевим наслідком такої боротьби є виживання тільки сильніших та ліпше пристосованих до умов середовища; вони і продовжують існування виду.

Це зовсім не означає, що перенаселення обов'язкове для живих істот; зовсім ні, бо часом до перенаселення не доходить.

²²) »Агробиология«, стор. 664.

²³) »Малтузіанство« від ім'я англійського економіста Томаса Роберта Малтуса (Malthus — 1766-1834), який доводив, що населення збільшується швидше, ніж збільшуються засоби для існування, а тому й радив людям стримуватися від надмірного розмноження. К. Маркс критикував цю теорію перенаселення Малтуса; тепер »малтузіанство« в розумінні комуністів — це лайка, яку, як бачимо, вживає і Лисенко.

Зниження плодovitости того чи іншого виду за великої густоти відбувається не тому, що види мають чародійну силу передбачити те перенаселення, а тому, що на перенаселеній території погіршуються умови життя кожної окремої одиниці, бо на її долю припадає менше поживи, світла, кисню і т. д. Ось чому сосна в густому лісі (так само, як і люцерна в густому посіві) дає мало насіння, а в проріджених лісах плодоносить більше. Так само й з карасем, що в густо-заселеному озері зменшує свою плодovitість не тому, щоб у майбутньому уникнути перевантаження водоймища, а тому, що для нього не вистачає поживи.

Боротьба поміж різними видами, як і боротьба в межах одного виду, відбувається завжди і це є основна суть еволюції. І саме в процесі еволюції виробляються здібності для найкращого використання умов середовища. Це й забезпечує постійний прогрес в органічній природі.

В и с н о в к и

В своїй статті «Новое в науке о биологическом виде» Т. Д. Лисенко говорить про породження одних видів рослин іншими видами. Ці випадки породження викликають сумніви щодо їх правдивості вже хоч би тому, що вони виявлені в умовах примітивного польового досвіду, без використання модерної, суворо наукової методики.

Концепція Т. Д. Лисенка про зародження видів «крупинками» в тілі організму старого виду спирається на такі припущення, що неймовірно з погляду вже вивчених закономірностей розвитку живого організму.

Взаємовідношення у межах виду Т. Д. Лисенко характеризує як такі, що не підходять ані під поняття боротьби, ані під поняття взаємодопомоги. Вийшовши з принципового заперечення конкуренції в межах виду, Лисенко висуває твердження про «самопрорідження», що своєю суттю вже є поза межами науки і скочується у ділянку містики.

В своїй статті про вид Лисенко навіть і не згадує про роллю природного добору в процесі видотворення. У всіх міркуваннях про видотворчі процеси Лисенка, зовсім випадає ареал виду — географічне поле його становлення.

Все це свідчить про те, що концепція виду і видотворчих процесів Т. Д. Лисенка є поза межами сучасної біологічної науки.

SPECIES FORMATION IN THE CONCEPTION OF T. D. LYSENKO

by

Dr. O. Woropay, M.Sc., M.I.Biol.

Summary

On the 1st February (1965) during the Annual Meeting of the Academy of Sciences of the USSR the President of the Academy, M. V. Keldysh, officially stated that the level and range of the scientific and research work in biology in the Soviet Union lags behind other countries.

The President told the meeting that "...the development of biology was hindered by the monopolistic attitude of a group of biologists, the leader of whom is academician T. D. Lysenko. The group negated the large number of modern important trends in biological sciences..." And further: "...the groundless conceptions concerning species and formation of species was imposed on other biologists."

Because of this statement the author of the article decided to analyze the processes of formation of species in the conception of T. D. Lysenko.

In the chapter "*On regeneration of species*" the author quotes T. D. Lysenko who states in his work "News in the Science on biological species" ("Novoe v nauke o biologicheskom vide") that — "...plants of the *Avena sativa* produced seeds of the *Avena fatua*." And further: "In 1950... it has been discovered that those barley plants grew from seeds which did not differ by their appearance from *Triticum turgidum* seeds." "...vegetative species can produce various closely related species. For instance,... species of *Triticum durum* can produce *T. vulgare* as well as *Secale cereale*."

The author of the article draws the attention of his readers to the fact that the idea that one species can produce another species is not a new one. In the ancient world Theophrast (372-287 B.C.) wrote that "wheat can grow from barley seeds and vice versa."

In the Middle Ages Albertus Magnus (1193-1280) stated in his works that from the branches of an oak-tree could grow a grape which produced berries from which very good wine could be made.

This subject has been discussed also in more recent times. Thus in 1857 in Kazan' (Russia) there was published a book by P. A. Pellya "On regeneration of plants" ("O prevrashchenii rastenii").

Analysing data collected by T. D. Lysenko on regeneration of species the author of the article states that this data indicates evolution in reverse, that is, return to the old forms; a negation of historical processes. The data collected by T. D. Lysenko which is supposed to show that one kind of species can produce other species is doubtful in the first place because it was collected in primitive experiment in field conditions, in which modern up-to-date scientific methods were not applied.

The author also points out the contradictions in Lysenko's conceptions. Thus the main reason for regeneration of a species, according to him, is the need to adapt itself to a new environment. However, in experiments which Lysenko carried out near Moscow with *Triticum turgidum* there have appeared a few different species of wheat, including *T. durum*, for which conditions of climate and soil near Moscow are not favourable.

In the chapter "*Formation of new species and grains*" the author explains how Lysenko in his article "Concerning the work of the member of the Academy of Medical Science of the USSR O. B. Lepeshinskaya" ("O robote deistvitel'nogo chlena Akademii Meditsinskikh Nauk SSSR O. B. Lepeshinskoi") tries to explain how it happens that the new species are formed from the old one.

Lysenko insists that this formation occurs through the introduction inside the organism of grains of another organism, belonging to a different species. These grains derive from a substance that has not got the structure of a cell.

The conception of T. D. Lysenko on formation of new species by the way of "grains" in the organism of an old species is based on hypotheses which are incredible from the point of view of already known facts concerning the development of living organisms.

In the chapter on "*Relations between various plants of the same species*" — the author shows that Lysenko specifies those relations as such that could not be explained by either a struggle for existence or mutual assistance. Lysenko calls the conception which recognises struggle for existence among the plants of the same species "Reactionary Malthusianism."

Because he denies the competition among the plants of the same species Lysenko introduced the theory that plants are thinning themselves ("Samozrezhivanie"). And such a conception is outside the scope of science and is really in the realms of speculation.

In conclusion the author points out that in his article "News in the science on biological species" T. D. Lysenko did not even mention the role of natural selection in the process of formation of species. Neither is there a place for the conception of the areal of species in Lysenko's conception.

All this demonstrates that T. D. Lysenko's theories on species and species forming processes stand outside the scope of modern biological science.

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

» ВІСНИК «

суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Організації Оборони Чотирьох Свобід України,

що стоячи на християнських національно-соборницьких засадах, на-
світлює проблеми українського національно-визвольного руху, містить
статті на міжнародні, крайові, внутрішньоукраїнські, політичні, еконо-
мічні, суспільно-виховні, наукові, літературні та мистецькі теми;
друкує твори сучасних українських письменників і поетів, а також
містить критичні літературно-мистецькі огляди.

Адреса: "VISNYK" — THE HERALD

P. O. Box 304, Cooper Station — New York 3, N.Y., U.S.A.

КРИТИЧНІ ВІДГУКИ

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

СОЦІОЛОГІЧНА СТУДІЯ НА ОСНОВІ ОДНІЄЇ ПОВІСТІ

(»Три Покоління« — д-ра Ф. Мелешка)

(VI)

XIII. АДОРАЦІЯ »ВІДНОТИ«

Юхим Штельмах — випадковий »волоцюга« (кажемо — »випадковий«, бо в повісті не зазначено, звідкіль він прибув до Болотяної і чому він покинув попереднє місце свого прожитку), але Юхим Штельмах добрий майстер, і то майстер »на всі руки«. Він знав характер українського села і, щоб у нім осісти, »вирушив« у село зі своєю »стратегією«. Цілий рік працював у селі в окремих господарів тільки за харчі, або за харчі та незначний додаток до них. Цим, розуміється, завоював собі в селі довір'я і прихильність, а це причинилось до того, що коли він попросив прийняти його до громади, громада Юхима прийняла та ще й дозволила йому збудувати на сільськiм ґрунті хату й майстерню.

І ось у той час починається наступ на Юхима Штельмаха. Зачіпкою до того мало послужити таке: коли, каже автор повісті, Юхима Штельмаха було записано, як громадянина, до волосної книги, він ніби сказав: »Рік я на вас, люди добрі, працював безкоштовно, а надалі будете мені за працю платити« (стор. 7).

Що ж, нехай хто, задля Божого змилювання, скаже, що злого вчинив цей чоловік, сказавши такі слова? Беручи справу нормально, видається, що все в порядку: адже людина виявила себе настільки солідною, заявивши своїм майбутнім клієнтам, що відтепер вони мають давати йому відповідну платню за його працю для них. Чому ці, такі звичайні й зрозумілі слова, мали б викликати неприязнь і навіть ворожнечу людей, як пише про це автор? Невже селяни Болотяної хотіли б, щоб Юхим Штельмах ціле своє життя працював для них задурно? — Неправдоподібно, бо хто-як-хто, а болотянські селяни самі добре знали, що як вони нікому задурно нічого не роблять, так само і їм ніхто нічого задурно робити не повинен!

Та даремно ми шукали б вияснення цього питання в самих селян Болотяної. Після глибшої аналізи цього питання у повісті »Три Покоління«, приходимо до висновку, що такої, і взагалі жодної, опозиції до Юхима Штельмаха з боку більшості болотянців не було і не могло бути. Юхим Штельмах, як єдиний і дуже добрий майстер »на всі руки«, був для села дуже бажаним і потрібним, тому село радо прийняло його до своєї громади. Це не сталося б, якби село було в опозиції до нього. Село ж не мало жодної підстави ставитися вороже до Штельмаха, а його слова, сказані у волосній уряді, й поготів не могли бути такою підставою. А тепер ще погляньмо на справу, зв'язану з його словами, в іншiм аспекті.

Приблудавши до Болотяної і бажаючи осісти в ній на постійне життя, Юхим Штельмах дуже добре знав, що це може здійснитися лише з дозволу сільської громади. Знав і те, що українські селяни, не знаючи новоприбулого, нерado приймали його до своєї громади. А тут треба мати на увазі ще й іншу обставину: коли б навіть сталося щось несподіване і громада відразу прийняла б Штельмаха, то й тоді йому було б треба заплатити громаді певну суму грошей, як за самий дозвіл, так — і то цілком певно — ще й за той шматок ґрунту під хату та майстерню. А тут стукає в двері таке запитання: Чи мав Штельмах готівкою стільки грошей? А що, як не мав? Отже, беручи справу з кожного боку, зокрема й сукупно з усіх боків, бачимо, що Юхим Штельмах поступив дуже мудро й морально: він цілий рік працював у селі майже задурно. Таким способом він насамперед показав громаді свою вартість і дав їй задурно цілий рік своєї праці. Рік фахової і дуже потрібної праці навіть і в ті часи міг коштувати і сотку карбованців, що тоді були великим грошем.

Отже, яка — наслідком цього — створилася довкола сільської громади і Юхима Штельмаха моральна і правна ситуація? Село дало Штельмахові домове або мешканеве право (*ius dimicilium*), цим самим і місце для праці, значить, і засоби для прожитку, а Штельмах дав селові в своїй особі доброго й потрібного йому майстра, що добре за все заплатив однорічною даровою працею. Таким чином, тут нема ні дарця, ні обдарованого, бо солідно дотримано з обидвох сторін засаду: »Ти пан — я пан!« І тому Юхим Штельмах міг із повною гідністю сказати вже подані вище слова у волоснім уряді, не лякаючись, що цим спровокує чийсь гнів, а селяни могли так само з власною гідністю вислухати їх, як самозрозумілу нову форму правних взаємовідносин. І обидві сторони були б задоволені й не було б жодних підстав для опозиції.

Та бач, опозиція проти Штельмаха таки була! Хто ж її викликав? — Сам же автор повісті! І хоч це звучить парадоксально, але правдиво. Проте можна, хіба для певної приємности письменника, ще припустити й таку можливість, що він не був тут цілком самотній.

Напевно, в Болотяній, як і в кожному іншому селі в Україні, існувала якась кількість мальконтентів, людей немаєтних або, званих інакше, бідних, і тому вічно незадоволених не так своєю бідністю, як заможністю своїх сусідів. Це вона не давала їм дихати! Виходячи з такої своєї душевної конституції, вони не змагалися за те, щоб стати багатими, а спрямовували всю свою енергію на те, щоб плекати в собі якнайпогужніше почуття заздрости і ненависти до заможних сусідів. Їх у нас зродила злодійська царська Москва, а перед нею плодила їх нам паразитарна Варшава! Пізніше, на зміну чорній, причвалала ще гірша, ленінська Москва, яка — склавши з відзначенням іспит із »науки« облудности і кровопивства чужих народів — заопікувалася тими кандидатами в нашу голоту, »воспитала« їх, дала їм »ідеологію бідности«, організувала їх у »Комітети бідности« і наділила їх »програмою дії«: »Смерть куркулям!« Для них відтепер їхні сусіди — Таран, Савченко, навіть Штельмах та подібні інші — вже »клясові

вороги», «кровопивці», яких треба нищити. І вийшло те, про що іронізує наша народна приказка: «Бий свій свого, нехай чужий духу нашого боїться!» Насправді ж тому «чужому», після такого «бою», вже нічого було боятися, — «духу» не було, залишився сморід, а ворог після того закував нашу нерозумну бідноту в кайдани такої неволі, що єгипетські фараони, спостерігаючи її у свій час, були б луснули з заздрости... Ось до чого докотилася наша біднота!

І так, як зблудила наша нещасна й нерозумна біднота, так і помилився автор «Трьох Поколінь», солідаризуючись із мальконтентами в наріканні на Юхима Штельмаха за його, мовляв, «здирства» з селян. І коли за такий невідрадий стан бідноти відповідальність, кінець-кінцем, падає на весь наш нарід, то за помилку письменника (який, замість того, щоб згідно зі своїм покликанням стояти понад юрбою взагалі, а над юрбою бідноти зокрема, сам опинився з головою в тій юрбі) — відповідає сам же письменник.

Призначення згаданих уже слів Юхима Штельмаха, що їх він сказав у волоснім уряді, згідно з інтенцією автора повісти, як ми вже довели, було в тому, щоб викликати «бідняцьке обурення» проти Штельмаха. А щоб не було найменшого сумніву, що автор таки справді солідаризується з «експлуатованими, бідними» селянами, письменник зараз же, після Штельмахових слів у волості, додає своє, цілком суб'єктивне свідчення: «І, дійсно, почав за свою працю так драти, що дядьки тільки чухали потилиці. Особливо ж дер за направу машин під час молотьби!»

Перед тим, як доказувати, що письменник робить несумлінний поговорі на героя своєї повісти, на Юхима Штельмаха, хочу коротенько зупинитися на «великій нещасті», що його спричинив своєю «необачною» поведінкою Штельмах болотянцям і яке проявилось у них у «чуханні потилиць».

Всім відомо, що не тільки в Болотяній, а й на цілій Україні наші статечні дядьки і неядьки, з будь-якої нагоди і без неї, а навіть, переважно, без усякої видимої причини, почухають себе за вухом або, ще частіше, почухають свою потилицю. Отже, це не є жодне нещастя, а тим більше це не може бути жодним аргументом. Ми, українці, чухаємо потилицю зі звички, що постала, мабуть, як дар нашої багатющої природи, яка не може вжитися з будь-яким швидким рухом — тілесним і духовим. Підозріваю, що навіть прозвище «чухраїнци», що його винайшов Остап Вишня, походить із цього самого джерела. Отже, чухання — це наша «secunda natura», мовляв, «навіщо думати?!» — і почухається людина з досади. Головне ж у цьому те, що чухання, як аргумент, не витримує найменшої критики, бо дядько міг просто не дати Штельмахові стільки, скільки він «дер» і бідна потилиця була б залишилася у повнім спокої.

Але йдеться не про те. Справа в тому, як ми щойно сказали, що автор «Трьох Поколінь» робить якийсь дивацько-демагогічний поговорі також і на цього героя своєї повісти. І даремно він іронізує з Юхима Штельмаха за його нібито «стратегію», з якою цей статечний майстер «на всі руки», мовляв, вирушив проти села Болотяної. Ми вже вияснили, що Штельмах,

як і всі інші персонажі повісти, був своєю поведінкою чесний та поступав цілком правно й морально, бож такий образ персонажів поданий у повісті, отже «гріх стратегії» спадає не на них, а на автора повісти. Як читач, напевно, вже сам запримітив, це стратегія автора повісти — спочатку подати гарний образ своїх кращих персонажів, а потім із якоїсь, тільки йому відомої причини жбурнути на них, на кожного зокрема, лопату болота. І нехай письменник на нас не гнівається, бо це не наша провина: ми тільки об'єктивно констатуємо цю авторову «стратегію», а він сам вживає її і обґрунтовує.

Ось, наприклад, і тут кинуте обвинувачення проти Юхима Штельмаха, мовляв, він «дер» з людей за свою працю для них. Відомо, що кожне обвинувачення мусить бути обґрунтоване і доведене, а коли обвинувач цього не робить, тоді він сам стає наклепником і суд відповідно покарає його. Як же доводить своє обвинувачення письменник? Доктор Ф. Мелешко каже, що якби в кожному випадку відвезти машину з села до направи в місто, то ця напруга була б коштувала яких п'ять разів більше, ніж у Ю. Штельмаха (підкрес. наше, Д. К.). Отже, де ж це «здирство»? Виходить бо, що Штельмах за свою працю зовсім не «дер», а лише брав якийсь наймізерніший еквівалент! А бач, зі становища нашої заздрісної бідноти — він «дер», бо не працював задурно!

Сумніваюся, чи в психіці такої бідноти можна б було знайти хоч крихіточку справедливості супроти свого ближнього і неближнього. Адже напевно знаємо, що коли б Штельмах працював лише за дві пачки махорки денно, то й тоді — «дер би», бо чому ж аж за дві? Хіба йому, «кровопивцеві», не вистачила б одна пачка махорки?

Не хочеться нам кривдити автора повісти «Три Покоління», але неможливо замовчувати і правду. Читаючи його повість, у критичного читача складається враження, що він читає твір якогось «пролетарського» письменника, що намагається за кожну ціну дотримати лінію «соцреалізму». Хіба ж наш письменник не усвідомлює собі того, що в такому і в подібних місцях у книжці, він, властиво, грає на найнижчих інстинктах несвідомої маси? Українське національне суспільство такої лектури не потребує.

Бережімся заздрості, гонім її звідусіль і викоринюймо без милосердя! Бо коли в якомусь національному суспільстві запанує заздрість, то без вагання знаймо, що наближається катастрофа для цього суспільства. А якщо це страшне для інших народів, то хіба наш нарід забезпечений від цієї страшної соціальної хвороби і її наслідків? — Навпаки, він менше забезпечений, ніж інші народи. Подивімся лише добре, що натворили з нашим народом московські облудні соціалісти і правдиві кровопивці, побудувавши свою акцію саме на заздрості нашої нещасної бідноти!

В кожному суспільстві завжди були, є і будуть, за всяких обставин, бідніші й багатіші, хоч би не знати який «ізм» панував над ними. Вся таємниця є лише в тім, щоб не допустити до запанування у психіці народу почуття бідноти, нижчости, бо з них виростає почуття заздрості. В природі, мабуть, немає абсолютної рівності в речах, а щодо людського роду, то люди вже на світ приходять нерівними й неоднаковими: здоров'ям, духовими, душев-

ними здібностями і, нарешті, своєю долею. Треба прагнути створити такий соціальний лад, де кожний член суспільства, незалежно від свого специфічного стану, мав би право і можливість піти тим шляхом (у межах державно-соціального ладу), до якого найбільше тягне його природа і поклонання.

Цей лад має бути побудований так, щоб не було передумов до появи в суспільстві елементів голоди, про яку ми вже говорили. А коли б усе ж таки, як наслідок природного соціального процесу, прояви того явища позначувалися, — суспільний лад мусить негайно це відчутти і мусить розпоряджатися потрібними середниками, щоб їх культурно ліквідувати. Найважливіше є те, щоб державно-суспільний лад будувався на засадах справедливості, для всіх однакової. Тоді в суспільстві кожен займе своє, бажане місце, а з цього то факту випливатиме в кожного й індивідуальне задоволення своїм становищем. Тоді легкою справою стане і виховна праця з підростаючим поколінням у напрямі культивування у нім добре обґрунтованого почуття задоволення своїм особистим становищем. Так само легко буде плекати між членами суспільства почуття і розуміння рівності людської гідності навіть за умовин існування в суспільстві натуральної нерівності.

За таких обставин є підстава сподіватися, що для виникнення між членами суспільства почуття заздрости будуть мінімальні можливості. В інших випадках, це почуття, шляхом відповідного виховання цілого суспільства, треба каналізувати в напрямі позитивно-творчого індивідуального виявлення в цій самій галузі, в якій воно проявилось або в будь-якій іншій. Наприклад, Грицько заможніший, ніж я, отже, я буду змагатися, щоб йому дорівняти; або — Іван вславився у війні геройськими вчинками, а я буду добрим господарем, техніком або вченим і т. п.

Ось такий міг би бути в найбільш загально-схематичних рисах образ державно-суспільного ладу української нації. В його основу мають лягти об'єктивні та науково обґрунтовані й зрозумілі засади взаємної любови, пошани та солідарности між поодинокими шарами і групами національної спільноти. Звідсіль випливає конечна життєва потреба відганяти від себе на сто гонів усілякі облудні теорії т. зв. «класової боротьби», що їх із такою великою наполегливістю поширюють у світі всілякі агенти інтернаціональної мафії (напр., марксистського напрямку) і лабораторії імперіалістично-колонізаторських потуг (напр., Москви-Пекіну) з метою зруйнувати здорові основи Божого твору народу-нації і створити ґрунт для своїх рабовласницьких аспірацій та витворів.

Національно-державне суспільство це має бути інтеграл у межах від «а» до «я» для всіх повноцінних і високошанованих позитивно-творчих сил, а не верстат для визиску одних суспільних шарів іншими, а тим більше не верстат для визиску і грабунку одним народом (напр., московським) інших народів, брутально поневолених.

Кількасотрічна неволя і бездержавність наша, крім інших поганих для нас наслідків, дала ще й той, що в нашій психіці розпаностилося почуття

байдужості до нашої минувшини-історії: ми поступово почали перетворюватися у т. зв. «Іванів непомятих» свого роду і народу. А цього ворогові тільки й треба, щоб безкарно грабувати наші духові й матеріальні добра, а вкінці цілком нас зденаціоналізувати. Тут значення історії незвичайно важливе, але історія народу має лише тоді свою повноцінну вартість, коли вона, як сукупність доброго і злого досвіду в житті народу, стає предметом пильного і глибокого вивчення сучасними і прийдешніми поколіннями. Мета такого вивчення історії не є в тому, щоб «поправляти історію», як деякі мудрагелі іронізують, бо історії ніхто не може виправити, але — уникаючи злого досвіду — можна стелити добрий шлях для сучасного і майбутнього нації.

Свою історію повинен знати і розуміти цілий народ, а це значить, за нашою вже поданою формулою, як провід, так і маса народу. Саме цим вимірюється національна свідомість. Ми всі знаємо, що в 1917 році, в час розвалу московської в'язниці народів, лише незначний відсоток маси українського народу можна було характеризувати як такий, що знав свою історію, а величезну решту вкривала тоді безпросвітня темрява. Щодо тодішнього проводу, то він історію знав, але не розумів її. Ця дійсність вичерпно пояснює як поступування цілого народу і його окремих складників, так і наслідки самої нашої визвольної боротьби. Людей величини д-ра М. Міхновського ми мали тоді лише одиниці.

З того часу проминуло вже півстоліття. Погляньмо на сучасний стан нашої духової готовості саме у зазначенім аспекті. Щоправда, ми вже значно пішли вперед від тих поколінь, що репрезентували наш народ і його боротьбу в 1917-1920 роках, але правдою є ще й те, що кожний політично-силовий наш складник і нині починає свою чинність тільки від себе, не нав'язуючи її до загально-історичного розвою нації. Наприклад, наше ставлення до нашого національного велетня-пророка Тараса Шевченка. Його дух переможно опановує наш розум, волю і серце, але чи ми вже зрозуміли всі його правди? Чи ми вже всебічно готові виконати всі накази і веління нашого пророка-володаря? Пам'ятаймо раз назавжди, що при наших пасивнім ставленні до наших же національних справ — не допоможе нам і Святий Боже!

Ось такі думки проникають нашу свідомість, коли пишемо бодай схематично про державно-суспільний лад, яким мав би керуватися український народ. Нема тут нічого особливого, нового. Ми подали лише основну думку, яка зродилася вже двіста літ тому в душі нашого великого філософа Григорія Сковороди і трошки її розвинули.

Февдально-панцизний суспільний лад, що довгий час панував у цілім світі, особливо в західній Європі, в XVIII стол. вже наближався до свого остаточного розпаду й зануку. Атмосфера тоді була виповнена революційними ідеями. Григорій Сковорода саме в той час відбував у центральній і західній Європі свою мандрівку і доповнював свою освіту. І всі ті революційні й неревольюційні ідеї та проблеми, що хвилювали європейські спільноти, річ природна, зачіпали і його великий інтелект та вимагали

вирішення і визначення його особистого ставлення до них, тим більше, що його батьківщина-Україна перебувала в найгустішій імлі московської національної, політичної і соціальної неволі. Як відомо, європейська революційна атмосфера розладувалася в 1789 році т. зв. Великою французькою революцією, яка поставила на прапорі своїм девізом формулу: «Рівність, братерство і свобода!»

Дика, безоглядна попередня ненажерливість провідної верстви французької нації та викликана нею ще дикіша й безоглядніша заздрість і ненависть поневоленої маси народу, все це разом довело до того, що революція поклала гори трупів і пролила море національної крові, від чого Франція не спроможна отямитися ось уже протягом двох століть, майже не розв'язавши своїх актуальних проблем і не досягнувши мети, виписаної на своїм прапорі.

Наш український Сократ, що був дослівно лише одною з кількох зірок на тодішнім темнім українським небозводі, глибоко розумів, як ніхто інший у його часи і перед ними, шляхи Божого Промислу і природу Його твору — людину. Розумів нелюдську безоглядність тодішніх провідних верств щодо своїх поневолених мас і спровоковану тим ненависть останніх до перших, — кажемо: він так само глибоко розумів усю недокладність і релятивність французького революційного процесу та його гасло. Він знав, що тямки «рівність» і «свобода» без їх належного розуміння можуть бути або порожніми словами, або носіями страшних соціальних недуг. Сковорода знав і те, що між людьми абсолютної рівності нема і не може бути, а так само людина, як суспільний твір, не може мати абсолютної свободи. Він глибоко розумів, як ніхто інший у його час, теж і те, що в простій залежності від розуміння цих двох тямок знаходиться і третя — «братерство».

Григорій Сковорода напевно знав, що французька революція із згаданих причин не може здійснити своїх завдань, але — з другого боку — він відчув у собі силу й покликання дати розв'язку для цих загально-людських проблем. І наш філософ дав її. Завданням Г. Сковороди було подати — за натуральної нерівності людей — такий образ суспільного ладу, який встановляв би рівність між ними. Чинник, що мав таке чудо творити, на думку нашого філософа, є внутрішнє задоволення кожної людини зі свого життя і зі свого становища в ньому. Свою доктрину Г. Сковорода назвав: «*Нерівна Рівність*». Він розумів її глибоко й досконало, тому міг найпростіше пояснити її.

Уявіть собі, — каже наш філософ, — що перед вами стоїть велика кількість порожніх посудин, різної величини і найрізноманітнішої форми. Між ними немає ні одної, що була б рівна або подібна до котроїсь іншої, отже — досконалий образ нерівності. Ось таке є і з людьми та між людьми! Одначе, вже і тут можна бачити певну рівність між посудинами: вони всі рівні між собою своєю порожнечою. Це немов би багато різних людей, але всі вони однаково голодні, — приклад негативної рівності. Але тепер, — каже знову філософ, — візьмим і наповнім кожну посудину по самі вінця і тоді будемо мати те, що всі посудини стануть собі рівні — своєю повнотою. Ось так і з людьми, — каже Г. Сковорода, — досконалий

суспільний лад може дати кожній людині повноту задоволення своїм життям і становищем у нім.

Без сумніву, що Велика французька революція мала б інший, кращий перебіг, якби Дантон, Мірабо, Робесп'єр та інші знали були доктрину Г. Сковороди, але вони про неї нічого не знали, і не дивно, якщо з того часу проминуло вже понад 170 років, а про цю доктрину майже нічого не знають і самі українці.

XIV. РІЗНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Наприкінці цієї нашої соціологічної студії повісти «Три Покоління» нам лишається вже мало сказати. Звернемо лише ще увагу на такі місця згаданої повісти: «У Марії Штельманки за пазухою не порожньо» (стор. 7); «А за пазухою стільки того добра!» (це вже в Оксани Штельмашенкової, стор. 118); або: «Петро подивився на її задній причілок, спідниця коротка, було на що подивитися!» (стор. 118 і 145-150).

Авторові цих рядків хотілося б запевнити, що він не належить до людей по-фарисейськи моралізаторських, але — з другого боку — уважає, що в літературнім творі, призначеному для найширших суспільних верств, не вільно бавитися з моральними вартостями. І хоч живемо в добі, коли на всі боки розпаношується т. зв. пролетарська мораль, себто — жодна мораль, коли найкращі вартості людської душі та характеру безоглядно виволочуються по всіх нечистотах, щоб таким способом приспішити ліквідацію морального стрижня сучасної людини, — то саме, власне, тепер, у тій тяжкій і відповідальній добі, коли вирішується «бути чи не бути» християнській цивілізації, треба останніми силами боронити основи нашого культурного суспільного буття.

Знаю, що в першій випадку йде мова ні про що інше, як тільки про гроші, що їх, звичайно, Марія Штельманка переховувала за пазухою, але решта згаданих випадків таки належать до тих, що про них у культурнім суспільстві або не говорять зовсім, або підбирають цілком невинні форми висловів. Беручи до уваги те, що повість читатиме і українська молодь, треба сказати правду, що автор повісти вибрав, хоч і «дозволену цензурою», проте таки непристойну форму.

Українське село другої половини XIX-го і на початку XX-го століть було основною клітиною українського народу, воно було тим гніздом, у яким зроджувалися усі національні сили, де вони виховувалися, і тим амфітеатром, де вони розвивалися у своїм зростанні та звідкіль потім вирушили поза село, утворюючи поступово надбудови, щоб перетворити український народ-селян у соціально повновартісну націю. Тут маємо на увазі появу в селі тих селянських дітей, які одержували нижчу, середню і високу освіту, загальну й спеціальну, і які, не відчужуючись від свого народу, залишилися при нім, підіймаючи його своєю працею на вищий ступень національного поступу і росту. І тут знову треба повністю уявити собі образ того національного росту: в освітньо-культурнім, господарським, релігійним та в інших відношеннях.

А тепер погляньмо ще на цей аспект справи і подивімся, що з того зробив автор, подаючи образ покоління? І мусимо сказати: нічого! Що-правда, в повісті згадується, що четвертий син Тараса, Андрій, коли йому батько заборонив залицятися до Тодоськи, з розпачу пішов у монахи до Кисво-Печерської Лаври. І це — все! Воно, правда, щось є, але цього для повного образу покоління так само мало, як мало є немовлят — Мاسя і Юрася — для створення з них третього покоління.

Автор повісти не може нам сказати, що він не зобразив повніше покоління тому, що просто не було що додавати до цього образу. Таке твердження не відповідало б правді вже хоч би тому, що могутня і чудодійна сила духу пророка Тараса вже потужно діяла тоді по всіх українських Болотяних. Скажемо ще конкретніше і тому питаємося: хто зробив у Петербурзі в 1917 році революцію і славно перекинув догори цапки московський царський стілець? — Аджеж нащадки українських Савченків! А хто проголосив у тому ж 1917 році Українську Народну Республіку і за неї збройно боровся майже впродовж чотирьох років? А коли загальна збройна боротьба заломилася, то хто провадив локальні повстання проти московського окупанта і хто створив УВО проти другого, ляцького окупанта? А хто потім створив УПА проти гітлерівських і московських окупантів? Зрештою, сам автор повісти мав би просто згадати про себе: адже він був провідником повстання у своїх околицях!

Отже, це не були якісь чуда, несподівані й наглі з'явища. Це були прояви національних сил, що їх зроджувало українське село і які були наслідком творчої праці тих самих поколінь нашого народу, але яких автор повісти, на жаль, не зауважив. Інша річ, що ті сили виявилися замалі й заслабкі при конфронтації їх із виконанням завдань, що їх поклала на них доля та історія (і тільки тому ми про це так широко писали в попередніх розділах цієї нашої скромної праці), але ця обставина ніяк не може заперечити їх існування.

І без згадки про них та без згадки про багато інших процесів, що відбувалися протягом століть у нетрях українського села, образ покоління, змальований письменником, виглядає так, як виглядав би, як людина, однорічний Масьо Степаненків у татовім кожусі.

ХV. ЗАКІНЧЕННЯ

Закінчуючи, ще кілька моїх зауважень.

Цю свою студію я написав на основі повісти Фотія Мелешка «Три Попоління», яку видало «Українське Видавництво» (Краків-Львів) у 1943 році. Повість складалася з двох частин (в одному томі) і мала 195 сторін. В ній я ніде не зауважив згадки автора про свій намір продовжити її і тому потрактував повість, як цілком закінчений твір.

Цю свою працю я закінчив у рукописі 10. 8. 1946 року, перебуваючи тоді на лікуванні в санаторії Гавтінгу біля Мюнхену. Тому, що праця більших розмірів і своїм змістом має загально-літературний характер, а не лише специфічний стосунок до аналізованої повісти, я планував видати її окре-

мою брошурою, але не мав на це потрібних засобів. Прикований хворобою у шпиталі аж до 1954 року, я був цим теж позбавлений можливості знайти інші шляхи для видрукування цієї праці. І щойно тоді, коли я зв'язався з редакцією «Визвольного Шляху», праця друкується на його сторінках, почавши з V-ої книжки 1959 року.

В 1964 році з преси («Гомін України», Література і Мистецтво, ч. 6-133) я довідався, що друкується третій том «Трьох Поколінь», а це означало, що раніш був виданий також і другий том. Одначе я не лише не читав його, а навіть і не бачив.

Особисто я не знаю пана д-ра Ф. Мелешка, так само ніколи не бував навіть зблизька в Болотяній (в Глососах) і, річ природна, нікого з персонажів повісти також не знаю. Отже звідси випливає те, що ніякого особистого ані відношення, ані зацікавлення не можу мати, як до шановної особи автора, так і до персонажів його повісти. Писав же я свою студію виключно на основі даних, поданих у самій повісті, керуючись при цьому цілком об'єктивними міркуваннями, що є в згоді з інтересами української нації, бо з них вони випливають.

Софія НАУМОВИЧ

Зв'язок між клясицизмом і модернізмом у модерній українській поезії

(Очима чужинця)

На запрошення Українського Академічного Товариства в Парижі відбулася доповідь п. Емануїла Райса на тему зв'язку між клясицизмом і модернізмом в українській модерній поезії.

Емануїл Райс уже відомий українським читачам своїми статтями, що їх друкував у журналах «Сучасність», «Україна і світ» і «Північне сляиво». Захопившись українською поезією, покинув свою співпрацю у французьких і російських журналах, хоч французьку й російську мови знає краще, ніж українську.

Насамперед, прелегент зазначив, що говоритиме французькою мовою, бо українською не зовсім добре володіє і йому буде тяжче висловлюватися.

Українська література 20-го століття, — сказав він, — дуже широка тема. Я говоритиму тільки про поезію, а саме поезія, не роман, є мірою культури. Москалі чваняться своїм романом, але він поступається перед театром і, особливо, перед поезією, що є найвищим щаблем. Приклади: в стародавній Греції були й романи, але до наших днів збереглися тільки її драматичні твори і поезія. Це саме і зі старокитайською літературою. Все інше зникло, а поезія все пережила, збереглася.

Не буду зупинятися на таких клясиках української поезії, як Франко і Леся. Для них, кожного зокрема, треба окремої доповіді. Зупинюся лише

над поезією із часів після Визвольних змагань. Тут відразу можна відрізнити два напрямки:

1) *Селянський, провінціальний*, що цікавився селянською тематикою і соціальними проблемами. Авторами цих поезій були колишні есери з Єфремовим на чолі. Це була прикладна поезія, яка мала за мету освідлювати маси.

2) *Неокласичний напрям*, із Зеровим на чолі. Автори цього напрямку твердили, що українська традиція середземноморська і європейська, південна, отже виросла на зразках Геллади, зовсім чужа Півночі. Хвильовий, хоч і не був поетом, схилився до цієї групи і кинув виразне гасло: Геть від Москви, ближче до Європи! Неокласики були талановитими людьми, незвичайно начитаними, з шириною думки і глибиною відчуття. Вони не визнавали прикладності і провінціальності поезії. Їхні твори — це твори незвичайної краси й витонченості. Коли б у той час були відповідні перекладачі — ці твори мали б тоді світовий успіх.

Після цього загального визначення, п. Е. Рейс подав характеристику деяких поетів, як в Україні, так і на еміграції, керуючись, очевидно, особистим уподобанням.

До *Зерова*, — казав він, — ставиться скептично І. Кошелівець, мовляв, нема в поезіях Зерова полум'яних ідей, глибоких думок. Але мова Зерова, абсолютно літературна мова, як вершок української літературної мови! Зеров для української літератури те саме, чим для німецької є Гете, а для французької — Расін. Як досі, мова Зерова найкраща.

Рильський — класичний, як і Зеров, не шукав оригінальності, а тільки перфектності. Переклади його знамениті, але з 30-их років у творчості Рильського вже немає нічого вартісного.

Клен — вирвався на Захід. Його твори інші. У «Попелі імперій» нема нічого античного, є середньовічне: українське лицарство й актуальна політика, але без демагогії. У «Проклятих роках» він хоч і страждає за знищеною літературою, проте є смак і гармонія, перфекція метафори. Клена можна порівняти з Мендельштамом і Троцом.

Маланюк — приєднався до неокласиків, хоч він на цьому боці. В нього музика слова, як з бронзи. Наприклад, — і Рейс прочитав по-українськи уривок із «Св. Юра», — це незвичайна краса!

Коли в Клена домінує середньовіччя, то в *Ольжича* — археологія і сучасна політика. Коли в Клена жаль, лямент, то в *Ольжича* заклик до боротьби зі злєм.

Орест — зовсім інший, ніж Зеров. У його гексаметрах спокій, розум, класичність. «Вихід із лісів» — дуже гарний.

На Заході неокласицизм продовжують ще *Славутич* і *Качуровський*, і на цьому вже кінець класицизму в українській поезії обабіч залізної заслони.

Школа неокласиків, хоч і не було в неї темпераменту, зробила з неможливого можливе! Вона піднесла українську поезію на рівень західної поезії, а може й вище, і цього вже ніхто не знищить.

Працю неокласиків продовжують, уже змодернізовано, поети половини 20-го століття, що змінили наш погляд на фолкльор. Ще в 19-му стол.

етнографи збирали фолклор, хоч, властиво, не усвідомлювали собі навіщо це роблять. Щойно в 20-му стол. зрозуміли суть фолклору, як дух народу, що його характеризує. Невичерпним багатством є хоч би казки для дітей із древніх нашарувань народної душі. Для поетів — фолклор наче чернетка літературної творчості.

Тичина — вмів творити, користуючись фолклором («Сонячні клярнети»). Незвичайна краса його «Скорбної матері».

Бажан — бере тему з фолклору і трансформує її на модерний зразок. Якби його перекласти — зайняв би перше місце в світовій літературі.

Свідзінський — скупчив у собі кілька властивостей; це — синтез фолклору і перфекції. Такого поета світ ще не бачив. Клясичні гексаметри і народний фолклор згармонізовані в нього чудово! Яка глибина думки! «Зрада» — шедевр. На жаль, не перекладена й досі. Панове, робіть усе, щоб урятувати твори Вол. Свідзінського. Це неоціненний скарб, який вас прославить.

Плужник — життєрадісний, як дитина, його поезія, як казка.

Незвичайно кольоритний *Антонич*, що також творив на фолклорі.

«Білий світ» *Барки* — це килим з орнаментами фолклору.

Андієвська, якої нонсенс узятий з чистого фолклору, доходить до абсурду, має безмежну фантазію, а словами грається мов забавками. При чому сп'янує її новість ревелюції. Коротко: у світі поезії нема такої другої поетки, як вона.

Нью-Йоркська група, крім геніяльної *Андієвської*, має ще поетів *Бойчука*, *Рубчака* і *Ю. Тарнавського*. Але поетеси цієї групи — *Патриція Килина*, *Женя Васильківська* і *Віра Вовк* — кращі ніж поети. Проте всіх їх перевищує *Андієвська*.

У УРСР те саме: молодь черпає теми з фолклору, трактуючи їх зовсім модерно у світі нових ідей.

Ліна Костенко — черпає свій спиритуалізм і філософію з древнього фолклору («Баба Віхола» — ворожка змінює обличчя, але не може змінити душі).

Драч — перейнятий впливом Р. Штайнера, мабуть, через Белого, не такий перфектний, але дуже сугестивний.

Кириченко — творить малі циклі, щораз кращі, деколи незвичайні.

Важко слідкувати за всіма українськими поетами в УРСР. Те, що читасмо тут із їх поезій, завдяки Кравцеву й Кошелівцеві, далеко не все. Також не все подав я з еміграційної поезії, бо не можна обмежуватися тільки призвищем поета. Я далі студіюватиму українську поезію, а покищо, я сказав усе, що міг сьогодні сказати.

В дискусії *д-р Митрович* не погоджується із критичною оцінкою творчості М. Рильського. Райс відповів:

Слушно, я не згадав цілої його творчості. Була ще його «Мандрівка в молодість», але пізніші його вірші все ж таки нічого не варті. Добрі тільки його переклади («Онєгін» і «Пан Тадеуш») — єдині у світовій літературі такі конґеніяльні, а «Кримські сонети» ще кращі ніж ориґінал. Але — це тільки переклади! У *Тичини* все добре знищене, щоправда, з пізнішої його

творчості непогані, напр., «Похорон друга», переспів Руставеллі «Витязь у тигровій шкурі» та «Шотландська поезія».

Ред. Штуль: В Тичини залишилася музика вірша, але душа вмерла (примітка Рейса: Але в Рильського менше душі). Рильський — це співак, що втратив голос, але залишився учителем молоді. Проте, у вашому експозе дуже цінна синтеза української поезії двох напрямків, а підхід до фолкльору зовсім новий. Правда, що перекладачів немає, бо українська поезія на дуже високому рівні, тому її важко перекладати. В Ольжича не музика, а образ.

Проф. Кульчицький: Прелегент слушно поставив поезію перед романом. Дуже добре пов'язав перехід від неокласицизму до фолкльору в новій інтерпретації. Але це панорама, а не виникнення. Поворот до класицизму чи фолкльору не має спонтанного характеру. Поворот до класицизму для внутрішньої еміграції є розривом із дійсністю, а фолкльор дає красу, гармонію і спокій, чого в УРСР нема. Фолкльор пов'язаний із душею української людини; це джерело оновлення у світовій літературі, несвідоме змагання до праобразу.

Інж. Жуковський: Доповідь оригінальна, відважна. Про Свідзінського — справжнє відкриття. Але не згадано Олесь, Малишка, Сосюру.

Е. Рейс: *Олесь* — символіст на французьку манеру, історично він не входить до мого огляду, як і *Леся* та *Коцюбинський*. Не має він і тієї візії, що Тичина. Радше згадати б — *Осьмачку* і *Влизька*. *Сосюра*, *Лесич*, *Зуєвський* — проміжна стадія між класицизмом і модернізмом.

Сосюру характеризує романс, а для поетів дуже важливу роллю грає інтелектуальний рівень, бо «поети, що співають як птаці», не досягають високого рівня, напр., Бирнс.

Сологуб: Контакт Драча зі Штайнером, філософом-теософом, мало відомий.

Райс: Я знайшов це в його творах, як теж у німця Моргенштерна, москаля Белого, англійця Еліота. На їх творчості помітний вплив Штайнера. Молодь в СРСР цікавиться тим, чого режим не хоче...

Д-р Вирста: Чи зацікавлення фолкльором не слід приписати теж тисковій режиму, як це є і в музиці, де композиторам дозволяють користуватися фолкльорними мотивами?

Рейс: Напрямок партії, на жаль, має свої впливи, проте й на Заході бачимо в музиці модерністично перетравлений фолкльор. Висновки: впливи, причини — не такі вже й важливі. Творчість це те, чого не було, неповторне. Ви хочете знати звідки вона, зв'язати її з чимось. Це непотрібне. Те, що поезія стоїть вище роману — це аксіома. Сила поезії саме в її лімітності, в обмеженні формою... І ось тому в мене подив для української поезії, що виростає в таких умовах так високо!

ХРОНІКА

З українського життя у діяспорі

* *Загальні Збори Професорської Колегії УВУ.* В днях 27-28 березня ц. р. в Мюнхені (Німеччина) відбулися Загальні Збори Професорської Колегії Українського Вільного Університету. Звіти уступаючого ректора проф. д-ра В. Орелецького і уступаючих деканів проф. П. Зайцева та проф. д-ра З. Соколока насвітлили значну працю УВУ, як в самому Університеті, так і в його делегатурах. В сучасну пору Університет має 26 магістрантів і 25 докторантів. За звітний час видав «Наукові Записки» ч. 7, працю проф. д-ра Н. Полонської-Василенко «Дві концепції історії України і Росії», німецькомовний збірник, присвячений Т. Шевченкові, та підготовляє «Наукові Записки» ч. 8 і працю о. д-ра Нагаєвського «Новітня історія України». В чужоземних закладах університетського типу відбуто три наукових конференцій із десятьма викладами українських професорів.

Загальні Збори присвятили багато уваги питанням головних завдань праці Університету на майбутнє. На ректора УВУ обрано проф. д-ра Юрія Бойка.

* *X-та Крайова Конференція Ліги Визволення України.* 10-11 квітня ц. р. в Торонті (Канада) відбулася X-та Крайова Конференція Ліги Визволення України (ЛВУ). У Конференції брало участь 98 умандатованих делегатів і представників із 136 мандатами й голсами, які заступали 57 відділів ЛВУ, Об'єднання

Жінок ЛВУ і Центральні керівні органи. На першій пленарній сесії прсчитано звіти з діяльності Головної Управи ЛВУ за минулу трирічну каденцію. На другій пленарній сесії відбулася дискусія над звітами й прочитано дві доповіді: м-ра М. Сошовського — «Українська незалежна зовнішня політика і УССР» та ред. П. Башука — «Наші позиції на допоміжному фронті за визволення України».

В неділю, 11-го квітня, працювало вісім Комісій, а Об'єднання Жінок ЛВУ відбуло свою сесію, заслухавши звітів із праці всіх відділів ОЖ ЛВУ та доповіді п-ни Лариси Мурувич п. н. «Про культобмін».

На третій пленарній сесії, після звідомлень Комісій і дискусії, обрано нові Крайові органи ЛВУ, схвалено бюджетовий прелімінар на наступні три роки та окремі резолюції і постанови.

В суботу (10-го квітня) ввечері відбувся бенкет, на якому брало участь біля 400 осіб — делегатів і запрошених гостей. Програмою бенкету керував інж. В. Беззлібник. Д-р Богдан Стебельський прочитав доповідь на тему «Наступ Москви та опір України». Промовляли: д-р Р. Малащук, міністер і секретар Онтарійського уряду І. Яремко, о. Я. Бенеш, д-р О. Бойко (голова Торонтського відділу КУК), д-р М. Гута (голова Крайової Управи СУМ-у), д-р Є. Вертипорох (голова Канадського НТШ), М. Плав'юк (голова

КЕ УНО), *д-р М. Кушпета* (голова Централі Українців Католиків Торонтської єпархії), *пані Є. Вербицька* (ОУК), *сот. М. Бригідир* (від Крайової Управи Братства кол. вояків І. УД УНА), *Ю. Кузан* (від Об'єднання Українських Педагогів), *п-на Надія Кравзе* (від ТУСМ, Торонто).

Х-ту Крайову Конференцію ЛВУ привітали листами або телеграмами багато церковних достойників, громадських і політичних організацій, визначних українських і канадських діячів.

На наступну трирічну каденцію обрано такі керівні органи ЛВУ: *Голосна Управа — д-р Роман Малащук* (голова), *м-р В. Кліш, проф. О. Кушнір, м-р І. Іванчук, В. Сагаш, д-р В. Гирик, В. Камінський* (заступники голоси), *П. Бащук, інж. В. Безхлібник, І. Бойко, ред. І. Вараниця, д-р М. Гута, І. Козак, В. Макар, О. Матла, В. Окіпнюк, ред. В. Солоника, п-ні М. Солоника, м-р М. Сосновський, п-ні М. Спольська, д-р Б. Стебельський, інж. Ю. Сумик* (члени Головної Управи).

Централа ОЖ ЛВУ: *п-ні М. Солоника* (голова), *пані Н. Бащук, С. Білик, Н. Вараниця, І. Кривинюк, О. Кутова, Л. Мурович, С. Сагаш, М. Спольська* (члени).

Головна Контрольна Комісія: *інж. М. Кравців, дир. Я. Сербин, сот. М. Бригідир*; Головний Громадський Суд: *м-р Я. Спольський, проф. М. Андрухів, В. Давидяк, С. Мединський, інж. З. Янковський*.

* *1-ша Конференція Української Делегатури АБН на Австралію і Нову Зеландію. 27-28 березня ц. р. в Мельбурні (Австралія) відбулася 1-ша Конференція Української Делегатури АБН на Австралію і Нову Зеландію. У Конференції брало*

участь 22 делегатів (із 26-ти відділів АБН) і запрошені гості — представники суспільно-громадських організацій, установ і члени АБН.

У своїй звітній доповіді уступаючий голова Української Делегатури АБН *проф. М. Шегедин* подав докладну характеристику українського поселення в Австралії і працю УД АБН. *М-р В. Литвин* у своїй доповіді «Завдання АБН і співпраця з іншими антикомуністичними організаціями» особливо підкреслив важливість дії УД АБН на теренах Австралії і Східної Азії. *Проф. Р. Драган* у доповіді «Наша праця серед української спільноти» подав багато важливих вказівок для дальшої праці УД АБН.

Після дискусії і нарад, схвалено статут і прийнято нову назву — Українська Антибольшевицька Ліга, яка продовжуватиме працю УД АБН.

Дуже багато уваги присвячено питанням внутрішньої і зовнішньої політики, плянам праці на майбутнє, організуванню міжнаціональних відділів АБН, співпраці з австралійським відділом АПАКЛ та з іншими антикомуністичними організаціями.

Керівні органи Української Антибольшевицької Ліги обрано в такому складі: Головна Управа — *проф. М. Шегедин* (голова), *В. Пундяк, м-р В. Литвин, проф. Р. Драган* (члени); Контрольна Комісія — *О. Кошарський* (голова), *сот. Р. Бойцун, інж. С. Місько* (члени); Суд — *М. Микита* (голова), *М. Шевчик, Ю. Венгльовський* (члени).

* *Собор Єпископів УПЦ у США. 20-22 березня ц. р. в Дітройті (США) відбувся черговий Собор Єпископів Української Православної Церкви у США. Участь у сесії брали всі три*

владики — митрополит Іоан, архієп. Мстислав і архієп. Володимир.

Сесію Собору започаткував доповіддю митрополит Іоан, що з'ясував теперішній стан Української Православної Церкви у США і її потреби.

Проаналізувавши стан Христової Церкви в Україні, Собор Єпископів УПЦ у США ствердив усе зростаючий наступ на релігійне життя з боку окупаційної безбожницької влади, яка адміністративними заходами і терором здушує в Україні релігійне життя. Ті ж рештки організованого церковного життя, що ще існують в Україні, уряд ССРСР підпорядкував московській патріархії, яка веде в Україні асиміляційну і колоніально-імперіалістичну політику, обсаджуючи всі церковні становища людьми з Московщини. До головного обов'язку цих московських людей належить — не допустити до вияву будь-яких українських національних елементів у церковному житті та допомагати московській окупаційній владі в Україні ліквідувати українські релігійні осередки, як Кисво-Печерську і Почаївську лаври та їм подібні.

Розглянувши стан Українського Православ'я у вільному світі та, зокрема, на теренах американського континенту, Собор Єпископів вважає за конечність відбутися, в можливо найскорішому часі, Єпископську Конференцію ієрархів Української Православної Церкви у США і Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Одночасно Собор Єпископів визнав потребу в призначенні окремого єпископа для країн Південної Америки.

Собор Єпископів уважно проаналізував сучасний стан християнства та всі процеси, що відбуваються у ньому. Окрему увагу присвятив

стремлінням українських католиків для кращої організаційної структури їхньої Церкви, яку вони сподіваються мати у створенні окремого Українського Католицького Патріярхату. Ці стремління Собор Єпископів вважає за явище з церковного погляду нормальне й корисне, але, одночасно, перестерігає духовний провід українських католиків перед впровадженням до назви їхнього майбутнього Патріярхату слова «Київський» або вжиття назви «Український», без прикметника «Католицький». Цю пересторогу Собор Єпископів вважає за доцільне зробити завчасу, щоб через саму назву не викликати серед українців міжцерковної ворожнечі, шкідливої як з християнського, так і національного поглядів.

(За «Укр. Правос. Словом», ч. 4, 1965)

* *Поновне ствердження принципів політики УККА в справі т. зв. культобміну.* Рада Директорів Українського Конгресового Комітету Америки на своєму засіданні, що відбулося 20 березня ц. р. в Нью-Йорку, схвалюючи пляни і різні постанови ще раз підтвердила своє негативне становище до т. зв. культобміну з різними представниками УРСР. У 6-тій точці підтвердження принципів політики УККА зазначено:

»6. Український Конгресовий Комітет для конечної мети організаційної сили і постави мусить здійснювати дійові принципи та зайняти становище до питання встановлення зв'язків із будь-якою культурною делегацією з-поза залізної заслони. Ці принципи такі: 1) Жодна організація чи група, що є членом УККомітету, не може давати публічного форуму для будь-якої червоної де-

легації або її члена; 2) Жоден член керівних органів будь-якої організації, що є членом УККомітету, не може входити в будь-які зв'язки з такими червоними репрезентантами в будь-якому публічному контексті обставин. Якщо будь-яка організація, що є членом УККомітету, чи член його керівних органів, матиме труднощі, щоб оминати потурання таким «культурним контактам», вона чи він, виходячи з розуміння моральної відповідальності у відношенні до УККомітету та його членства, повинні зрезигнувати чи відмежуватись від праці й життя УККомітету. Порушення дійових принципів УККомітету може довести тільки до акції Екзекутиви УККомітету відносно такої резигнації чи відмежування».

* *Наукова Шевченківська Сесія у Торонті.* 7-го березня ц. р. в Торонті (Канада) відбулася чергова Наукова Шевченківська Сесія, влаштована Управою Канадського Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Сесією керував голова проф. д-р Євген Вергипорох. Доповідали: д-р Богдан Стебельський — «Тарас Шевченко в світлі світової критики», д-р Юліян Лисяк — «Фонетичні явища старослов'янської мови в Шевченковій поезії» і м-р Орест Павлів — «Праця М. Шагінян «Тарас Шевченко».

* *Новий том «Наукових Записок УТГІ».* Український Технічно-Господарський Інститут у Мюнхені (Німеччина) видав V-ий том свого серійного видання «Наукові Записки». На зміст цього тому, що має 244 стор., складаються праці й статті таких авторів: Віктора Доманицького, Олександра Архимовича, Олександра Парамонова, Павла Дубрів'яного, Івана Чикаленка, В. Панасен-

ка, П. Зайцева, Є. Радзімовського, Д. Дерейнга, Б. Мартоса, Є. Гловінського, К. Кононенка, І. Майстренка, Ф. Украдиги, Г. Вальтманса, Р. Ендіка, О. Горбача та Кіри Архимович.

* *«Історія Української Культури».* У Видавництві Івана Тиктора (Вінніпег, Канада) вийшов перший том «Історії Української Культури». Книга має 480 сторін, охоплює українську мітологію, побут і літературу.

* *Нова наукова розвідка.* Видавництво Української Науково-Історичної Літератури в Нью-Йорку випустило IV-ий том праці Матвія Стахова «Україна в добу Директорії Української Народної Республіки». Цей 352-сторінковий твір висвітлює взаємини між Директорією УНРеспубліки і державами Антанти в 1918-1920 роках.

* *Наукова праця про українців у Бразилії.* Бразильський Науковий Інститут Бібліографії і Документації видав першу частину докторської праці українки Оксани Борушенко п. з. «Українська колонізація в естаді Парана». Авторка закінчила філософичний факультет Паранського університету і тепер працює у Державному Секретаріаті освіти й культури провінції Парана в ділянці дослідів історичних цінностей.

* *Фонд для видання праць проф. д-ра О. Оглоблина.* При УВАН у США організовано окрему Комісію для зібрання фондів на видання неопублікованих творів визначного сучасного українського історика проф. д-ра Олександра Оглоблина. Проф. О. Оглоблинові в грудні минулого року закінчилося 65 років життя та 45 років його наукової діяльності. Науковий дорібок проф. О. Оглоблина великий — 265 друкованих праць і 65 праць у рукописах, готових до друку.

* *Літературний вечір Євгена Маланюка*. 13-го березня ц. р., в Едмонтоні (Канада) заходами Літературно-Мистецького Клубу відбувся літературний вечір відомого нашого поета *Євгена Маланюка*, гостя з Нью-Йорку. Коротку характеристику творчости Є. Маланюка подав д-р *Яр Славутич*, голова Клубу. Твори Є. Маланюка рецитували: *п-ні Дитиняк, Д. Мур, Р. Осташевський* та *І. Прокон*. На закінченні вечора виступив із читанням власних творів Є. Маланюк, якого присутні зустріли бурхливими оплесками.

* *Виставка М. Андрієнка*. В Римі, в художній галерії Іль Біліко, впродовж трьох тижнів тривала виставка мистецьких творів знаного українського маляра *Михайла Андрієнка*. Експоновано 40 картин з різних періодів його творчости — від 1922-го до 1964-го року. М. Андрієнко народився на Херсонщині. В 1918-1919 роках малював декорації в Одеському камерному театрі, а потім — Будапештському оперному театрі. З 1923 року живе в Парижі, де має власну майстерню.

* *С. Петлюра в «Дипломатичній історії України»*. Другий том «Дипломатичної історії України», що його підготовляє Євген Деслав, присвячений українській дипломатичній діяльності в часи наших Визвольних змагань. В ньому буде окремий розділ п. н. «Симон Петлюра в описах чужоземних сучасників — дипломатів і журналістів». Тут будуть використані численні маловідомі або цілком невідомі в колах української спільноти матеріали. Крім того, у згаданому томі будуть передруковані свідчення французького дипломата, приятеля Петлюри з 1917 року, Жана Пелісьє, який у 1919 році в Льозанні видав брошуру п. н. «Спра-

ведливість для українського Гарібальді — Петлюри». В Парижі Жан Пелісьє надрукував листа С. Петлюри «Заклик президента Петлюри до французької демократії». У збірнику будуть надруковані й спогади посла Бардуцці, колишнього генерального консула в Одесі.

* *Виклади в «Домі Української Науки»*. В аудиторії «Дому Сприяння Українській Науці» в Мюнхені (Німеччина) відбуваються пляново організовані доповіді, що їх дають науковці — члени трьох наукових установ: Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Українського Вільного Університету, Українського Технічно-Господарського Інституту та запрошені цими установами науковці. У зимовім сезоні від листопада 1964-го до березня 1965-го року відбулося 18 доповідей. Теми їх були різноманітні.

*

† *Проф. Лев Чикаленко*. 7-го березня ц. р. в Нью-Йорку помер д-р *філ. Лев Євгенович Чикаленко*, дійсний член НТШ і УВАН, учений археолог і політично-громадський діяч. Покійний народився 3-го березня 1888 року в Україні, біля Одеси. З молодих років брав жваву участь в українському політичному житті, був членом Української Соц.-Демок. Партії. В 1917 році був членом і секретарем Української Центральної Ради. На еміграції перебував у Варшаві, Парижі, Празі та Львові, а після другої світової війни — в Авгсбурзі (Німеччина) і в Нью-Йорку (США). Опублікував ряд наукових праць (західними мовами) з археології. Був одним із організаторів УВАН в 1945 році, а з 1950 року — членом Президії УВАН у США.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Велика Британія

Листа ч. 529 (Майтлянд). Жертвували: В. Гичка — 1 фунт; по 10 ш. — О. М., Р. Гробелько; по 5 ш. — Г. Гаврилюк, Е. Гробелько.

Листа ч. 759 (Лондон). Жертвували: «Фреґата» — «Нова фортуна» — 20 фунтів; по 5 фунтів — «Колиба», П. Кіт, Жаровський; Врублевський — 2 фунти.

Листа ч. 760 (Лондон). Жертвували: О. Бойко — 1 фунт; по 10 ш. — П. Котлярчук, М. Вілан; М. Хом'як — 7 ш. 6 п.; С. Давидович — 5 ш.

Листа ч. 761 (Лондон). Жертвували: З. Головачук — 10 ш.; М. Підлісний — 6 ш.; по 5 ш. — Я. Душний, П. С., В. Федик, С. Боднарчук; по 2 ш. 6 п. — С. Гайовий, Ухницький, Г. Д., Кулинич.

Листа ч. 763 (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — В. Скринка, М. Т.

Листа ч. 768 (Вейнскотт). Жертвували: П. Вербюк — 1 фунт; П. Олексюк — 10 ш.; М. Рудзький — 5 ш.; по 2 ш. 2 п. — В. С., Катерина Крацевич.

Листа ч. 769 (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — М. Гайва, М. Захарчук; по 5 ш. — О. Ясіньський, П. Ш.; Я. Савків — 4 ш.

Листа ч. 770 (Лондон). Жертвували: Р. А. — 2 фунти; по 1 фунт. — В. Г., В. Калустинський, І. Стасік, М. Лацив, В. Василенчук, Т. Ф.; по 10 ш. — О. Борисенко, М. Маріяш, М. Хир, В. Шіх, О. О., М. Святий, Луцишин, М. Бутин; по 5 ш. — П. Гусак, І. Костик, С. Боднарчук, С. Фартушок, О. Кіщук, М. Випреняк, Миколишин, І. Соколовський, І. Лобик, М. Коропатницький; П. Годзюр — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 771 (Гавант). Жертвували: В. Теренюк — 10 ш.; М. Костенко — 6 ш.; по 5 ш. — Я. Комош, П. Рішко.

Листа ч. 772 (Гейс). Жертвували: А. Плювак — 1 фунт; по 10 ш. — С. Зварич, С. Н., П. Василик, В. Буррак, В. Григорчук.

Листа ч. 774 (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — В. Шевчук, Д. Семенець; П. Вискуп — 5 ш.

Листа ч. 777 (Лондон). Жертвували: по 10 ш. — М. Маслій, А. Смаль, М. Куцька, Р. Т.; по 5 ш. — В. Ти-

мощук, І. Балко, М. Коропатницький, Марія Іщук, А. Лучко, В. Гоцький; по 2 ш. 6 п. — Л. Шинковський, Я. Гоцький.

Листа ч. 822 (Норфольк). Жертвували: по 1 фунт. — В. Бородька, М. Криворучка, Д. Юрчук, М. Кривінський; по 10 ш. — С. Дидик, М. Коцур, І. Карчевський.

Листа ч. 937 (Рочдейл). Жертвували: по 10 ш. — М. Кішко, П. Джиджора, В. Пиріг; по 5 ш. — К. М., М. Паска, С. Крилишин, А. Каянюка, О. Ромяк, В. Сулик, Рудь, І. Гагель, Я. Петрушак, І. Онишко, С. Калита, В. Дудчик, В. Сологуб, П. Покорчак, М. Максимів, В. П., Г. Панівник, Майко, В. Дорош, І. Гаврилів, С. Лема; по 3 ш. — Ю. Кецик, Фурда; по 2 ш. 6 п. — В. Мацуган, М. Олійник, І. К.

Листа ч. 939 (Рочдейл). Жертвували: по 10 ш. — Д. Мельник, Т. Масний, М. Мелех, П. Баран; по 5 ш. — О. Ковальчук, М. Цісарук, А. Кобрин, П. Карпа, І. Л., М. Баран, М. Катеринок, Л. Мельничук, П. К., М. Вілора, В. Кавка, І. Сташкевич; Р. Гладик — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — Д. П., М. Кисіль, П. Процак, В. М., М. Книш, М. Кузів, В. Липа, В. Кучаровський, Т. Сисак, П. Кіба, О. Приставняк, М. К., П. Гонта, О. Г., В. Туцький, С. Калита, В. Ткач, В. Пиріг, М. Шевців, З. Л.; по 2 ш. — Остапів, П. Зазуля.

Листа ч. 1007 (Галіфакс). Жертвували: В. Мельник — 1 фунт; Харченко — 10 ш.; по 5 ш. — С. Слезь, С. Карпович, О. Паховко, Балагура, В. Футерко, В. Комаринський, М. Кропивницький; по 4 ш. — В. Василів, В. Бандяк, В. Кориляк, М. Кушин; С. Аргимович — 2 ш. 6 п.; І. Гнап — 2 ш.

Листа ч. 1008 (Галіфакс). Жертвували: Б. Рогач — 1 фунт; по 10 ш. — М. Химич, С. Кониниць, С. Жупанський, В. Сагайдак, М. Данилюк, М. Лісон, М. Заозірний, П. Аполон, С. Баранюк, В. Валько, С. Мироняк, П. Гвозденко, П. Ямнюк, З. Марклів.

(Далі буде)

Всім Збірщикам і Жертводавцям — сердечно дякуємо!